

TEORIJSKI OKVIR I EMPIRIJSKI PRISTUP DEMOGEOGRAFSKOM RAZVOJU I PROBLEMIMA SR HRVATSKE 1971—1981.*

MLADEN FRIGANOVIĆ

UDK 911.3.525.11.(497.1)

Uvod

Značenje stanovništva i naseljenosti u svekolikoj složenosti življenja, organizacije i povezanosti prostora, zaštite i unapređivanja okoliša višestruko je. Činioci tog vrlo složena procesa su brojni s mnogostrukim interakcijama i teško ih je sve kvantificirati. Unatoč tome, neke je trendove moguće teorijski uokviriti, analizirati i empirijski ih objasniti.

Radi lakšeg uočavanja mnoštva utjecaja na prirodno, prostorno i opće kretanje stanovništva, a u vezi s urbanizacijom i deruralizacijom, nužno je izdvojiti glavne grupe činilaca. To su: 1. demografski, 2. ekonomski, 3. politički i 4. ostali (fizičko-geografski, socijalno-psihološki i dr.) činioci prirodne dinamike, strukture, razmještaja i prostorne pokretljivosti stanovništva. Svaka od tih grupa, ovisno o specifičnosti vremena i prostora te sprege unutar njih, može djelovati dugoročno, kratkoročno i periodično (ciklički). To se vidi iz ove sheme (Wertheimer-Baletić, A., 1982).

kontingenta, povećava složenost procesa. Stoga je dosta teško, kadšto nemoguće ustanoviti i ocijeniti snagu i utjecaj pojedinoga činioca. Jer, činioci su veoma diferencijalni i oscilatorno-međuzavisni. Oni ovise o stupnju društveno-ekonomske razvijenosti, demografskoj dinamici, strukturi, društveno-političkim utjecajima i općim putovima razvoja društva uokvirenog datim mogućnostima prirodno geografske osnove.

Radovi mnogih teoretičara i empiričara od razdoblja klasične industrijske revolucije u zapadnoj Evropi do svekolikih populacijskih analiza današnjice ne mogu mimoći *teoriju demografske tranzicije* kao okvirno objašnjenje međuzavisnosti evolucije stanovništva i društveno-gospodarskih procesa, koji su kao i naseljenost povijesna kategorija, tj. promjenljiva u vremenu i prostoru — kako je isticao K. Marks (Kapital I, 1947).

Teorija demografske tranzicije upućuje na nekoliko etapa razvoja za koje je karakterističan određen odnos između komponenata prirodnoga kretanja (rađanje, umiranje) te specifičnih trendova razvoja tih komponenata i odgovarajućih promjena u dobnom, spolnom i drugim aspektima sastava stanovništva. Te se etape uokviruju odgovarajućim društvenim i gospodarskim procesima, stavljajući ih u uzročno-posljedičnu vezu općeg razvitka čovječanstva i njegovih dijelova, kontinenata, zemalja, pa čak i pojedinih dijelova zemalja. Prema tome, demografski razvitak odvija se kao dio obuhvatljivih i složenijih društveno-privrednih procesa. Demografski je razvitak, dakle, njihov indikator a kadšto i vrlo značajan katalizator. Na takvo objašnjenje razvoja stanovništva upućuje i Marksov zakon o stanovništvu kao povijesnoj kategoriji (Macura, M., Sentić, M., 1963).

U teoriji demografske tranzicije (Teorija demografskih prijelaza) govori se o troetapnom razvitku stanovništva. Taj razvitak čine: 1. pretranzicijska etapa, 2. etapa demografske tranzicije s tri podetape (rana, srednja i kasna) i 3. posttranzicijska etapa.

Prvu etapu, koja je trajala više tisućljeća, od čovjekova iskona do početka klasične industrijske revolucije, karakterizirale su visoke stope rađanja i visoke stope umiranja, s povremenim oscilacijama. To je plodilo vrlo niskom i nesigur-

Činioci	Djelovanje u vremenu			Ukupan učinak
	Dugoročno	Kratkoročno	Ciklički	
Demografski	a	b	c	d
Ekonomski	e	f	g	h
Politički	i	j	k	l
Ostali (socijalno-psihološki, fizičko-geografski i dr.)	m	n	o	p
Ukupan učinak	r	s	š	P

Ukupno je, dakle, stanovništvo (P), koje je registrirano u stanovitom kritičnom trenutku, rezultat djelovanja 12 faktorskih grupa. Te skupine, međutim, nisu međusobno autonomne, već dijalektički interaktivne i isprepleću se u vrlo složenim uvjetima i na vrlo složen način u vremenu i prostoru. Takva isprepletenost plodi odgovarajućom količinom i kakvoćom stanovništva, njegovom prirodnom, društvenom i prostornom pulsacijom. Pri tome njegova prostorna pokretljivost (migracija), osobito radnoga i školski obavezna

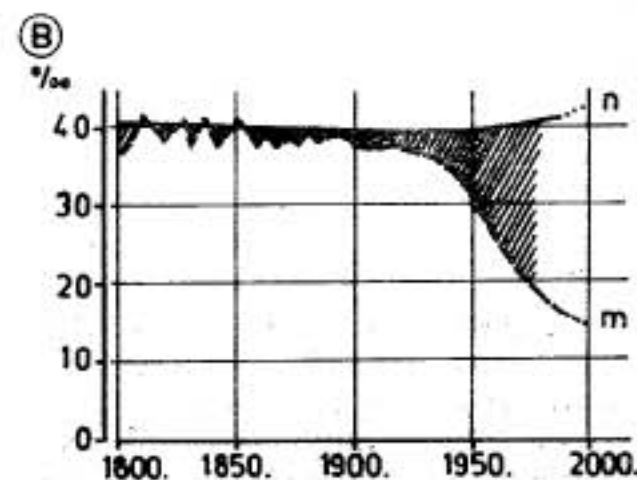
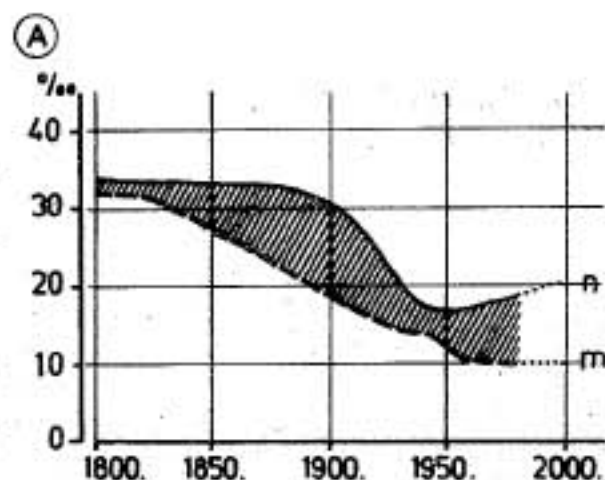
* Rad je izvod iz programa Urbanizacija, projekta 41. NIZ-a za znanost SR Hrvatske 1981—1985.

nom stopom priraštaja, kadšto nultom i negativnom, zbog čega su mnoge ljudske skupine nestajale s lica ekumene. Posebno rušilački činioci bili su ratovi, suše, poplave, nerodne godine, epi-

demije i druge prirodne nedaće i društveno-uvjetovane pošasti. Bila je to multimilenijska stagnacija i pulsacija na rubu egzistencije svekolike populacije na Zemlji.

Sl. 1. Demografska tranzicija u razvijenim zemljama (A) i u zemljama u razvoju (B)

Fig. 1. Demographic transition in highly industrialized countries (A) and in developing countries (B).

Drugu etapu, etapu demografskog prijelaza, karakteriziraju duboke promjene. Te su se promjene očitovale najprije u smanjivanju stopa umiranja (mortaliteta) a zatim u smanjivanju sekularno visokih stopa rađanja (nataliteta). Rezultat su bile odgovarajuće promjene stopa prirodnog priraštaja. Međutim, prijelaz se nije odvijao ni ravnomjerno ni posvuda jednako, već diferencijalno vremenski i prostorno poput društveno-gospodarskih promjena. Jer, sprega je tih procesa zakonitost općeg razvitka čovječanstva. Otuda je demografska tranzicija zahvatila najprije razvijene zemlje zapada, gdje je i najprije počela naučna i industrijska revolucija sa svim posljedicama i popratnim pojavama u sferi društvenog življenja. Kasnije je sukcesivno, ali različitim intenzitetom zahvaćala ostale dijelove svijeta sve do današnjice. Zato ni graf demografskog prijelaza današnjeg razvijenog dijela čovječanstva i onog u razvoju nema istovjetne karakteristike. Krivulje se donekle razlikuju, ovisno o brzini promjena i odnosu krivulja rađanja i umiranja, ali su u osnovi uokvirene pretpostavkama opće teorije demografske tranzicije. Jer, teorija zanemaruje moguće faktore poremetnje procesa koji ga mogu ubrzati ili usporiti, ovisno o društvenim zbivanjima posljednjih dvaju stoljeća. Prema tome, opća teorija nije time nipošto demantirana, već je potvrđena s obzirom na poznatu krilaticu da iznimke ne obaraju pravilo. Teorija nije uzimala u obzir drastičnije ratove, prostornu pokretljivost i druge manifestacije populacije koje su u 20. st., a i prije, uzele maha širom svijeta. Radi se, dakle, o modifikacijama koje mogu samo obogatiti teoriju i koje nipošto ne izlaze iz njezina okvira. Migracije su danas tako snažne, osobito selo-grad, nerazvijeno-razvijeno područje i drugdje, da dosežu obilježje pravog ruralnog eksodusa, te prethode i nadvisuju društveno-gospodarsku uvjetovanost samog procesa demografske tranzicije. Sve se to odražuje na prostorno-diferencijalnu dinamiku i strukturu stanovništva, te s tim i na gustoću i oblike naseljenosti.

Sto se tiče podetapa same demografske tranzicije, njihove su karakteristike ovakve: u prvoj podetapi stope nataliteta su visoke i stagnantne, ali mogu i rasti, dok su stope mortaliteta u strmom padu, uglavnom pod utjecajem bolje zdravstvene zaštite. Stoga je stopa priraštaja u porastu. Dobni sastav je mlad, sa stanovitim viškom muških kao odrazom patrijarhalnosti, a glavnina populacije živi u seoskim naseljima s velikom prevagom rada u poljoprivredi. U drugoj podetapi stope nataliteta se počinju smanjivati kadšto brže od mortaliteta, pa stopa priraštaja biva sve manja. U trećoj podetapi stopa mortaliteta doseže još nižu razinu, na kojoj zatim stagnira, dok se stopa nataliteta i dalje lagano smanjuje. To rezultira daljnjim smanjivanjem stope priraštaja. U dobnoj se strukturi povećava udio starih osoba a u sastavu po spolu povećava se udio ženskih stanovnika. Stanovništvo se sve jače koncentrira u nepoljoprivrednim i visokoproduktivnim zanimanjima i djelatnostima vanruralnih prostora.

Posttranzicijsku etapu, tj. treću etapu dugoročnog razvitka stanovništva, obilježavaju blago pulsirajuće niske stope nataliteta i mortaliteta, iz čega rezultira vrlo nizak ili čak nulti priraštaj. To je već socio-ekonomski razvijenije društvo u kojem se uspostavlja željena pulsacija i vitalna demografska ravnoteža na osnovi planiranja porodice, u skladu s njezinom ekonomskom i društvenom strukturom i dinamikom te s općim mogućnostima prostora. Takva se ravnoteža uspostavlja i putem brojnih struktura cjelokupna društva u datom vremenu i prostoru.

Prema tome, predtranzicijska etapa bila je dugotrajni pratilac populacijske pulsacije i kretanja čovječanstva uopće (primarna civilizacija), tranzicijska etapa je kratkotrajna i odgovara razdoblju industrijske revolucije i industrijalizacije uopće s počecima tercijarizacije (sekundarna civilizacija), dok je posttranzicijska etapa predvidivo dugotrajna i odgovarat će visoko razvijenom društvu (tercijarna civilizacija).

Demografska je tranzicija, dakle, sukcesivan svjetski proces koji se vremenski uglavnom poklapa s društvenim i ekonomskim razvojem, deagrarizacijom, industrijalizacijom, tercijarizacijom i drugim s njima povezanim procesima. Teorija se pri tome temelji na dvjema bitnim pretpostavkama: 1. da je to povijesni proces koji je pod izravnim utjecajem činilaca ekonomskog i društvenog razvoja i 2. da demografski prijelaz sadrži promjene u demografskim i socijalno-ekonomskim obilježjima stanovništva. Sklop svih tih činilaca usmjerava čitav proces k promjenama u razmještaju, gustoći i oblicima naseljenosti, veličini i strukturi naselja, urbanizaciji najprije centripetalnoj (rast gradova) a zatim centrifugalnoj urbanizaciji (kvalitativna promjena sela pod utjecajem grada). Taj se proces isprepliće s prostorno i vremenski specifičnim tokovima u zoni ruralna (prijelazni prostor grada i sela) sa svim modifikacijama svojstvenim pojedinim dijelovima ekumene s odgovarajućim vremenskim pomakom koji je u skladu s društveno-ekonomskom razvijenošću dijelova svijeta, kontinenta i zemalja. Stoga imamo specifične odraze i putove demografske tranzicije u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju (UN, 1973).

Upravo spomenute različitosti utjecale su na neke istraživače da teoriju demografske tranzicije pokušaju shvatiti i objašnjavati na svoj način. Tako *Muhsam* (Muhsam H. V., 1979) navodi ove teze s demografskom tranzicijom: 1. sadašnja demografska tranzicija jedna je u seriji takvih tranzicija koju je ljudska vrsta imala u svojoj povijesti, 2. demografska tranzicija ne dešava se u svijetu u toku kratkog perioda — svako područje, zemlja i nacija mogu imati svoju tranziciju u različito vrijeme, 3. svaka takva regionalna, nacionalna i druga tranzicija može imati specifičan tok i 4. demografska tranzicija (kvantitativno-kvalitativan prijelaz) praćena je često promjenama u tipu demografskog ponašanja. Međutim, sve se te pojave i posebnosti mogu uokviriti općom teorijom demografskih prijelaza, pa *Muhsam* H. V. svojim navodima ništa bitno ne mijenja, već samo potvrđuje teoriju u specifičnosti prostora i vremena.

Demografska tranzicija u Jugoslaviji

Složeno kulturno-povijesno, društveno-gospodarsko i političko nasljeđe te prirodno-geografska osnova pojedinih područja Jugoslavije odražavaju se i u današnjim populacijskim procesima u različitim fazama demografske tranzicije. U razmjerno malom prostoru Jugoslavije susreću se i isprepliću gotovo kontinentski kontrasti i široka lepeza demografske dinamike, strukture i trenda. To je u sasvim uskoj vezi s onim što su pojedini prostori proživljavali i proživjeli u daljnjoj i bližoj vremenskoj dimenziji.

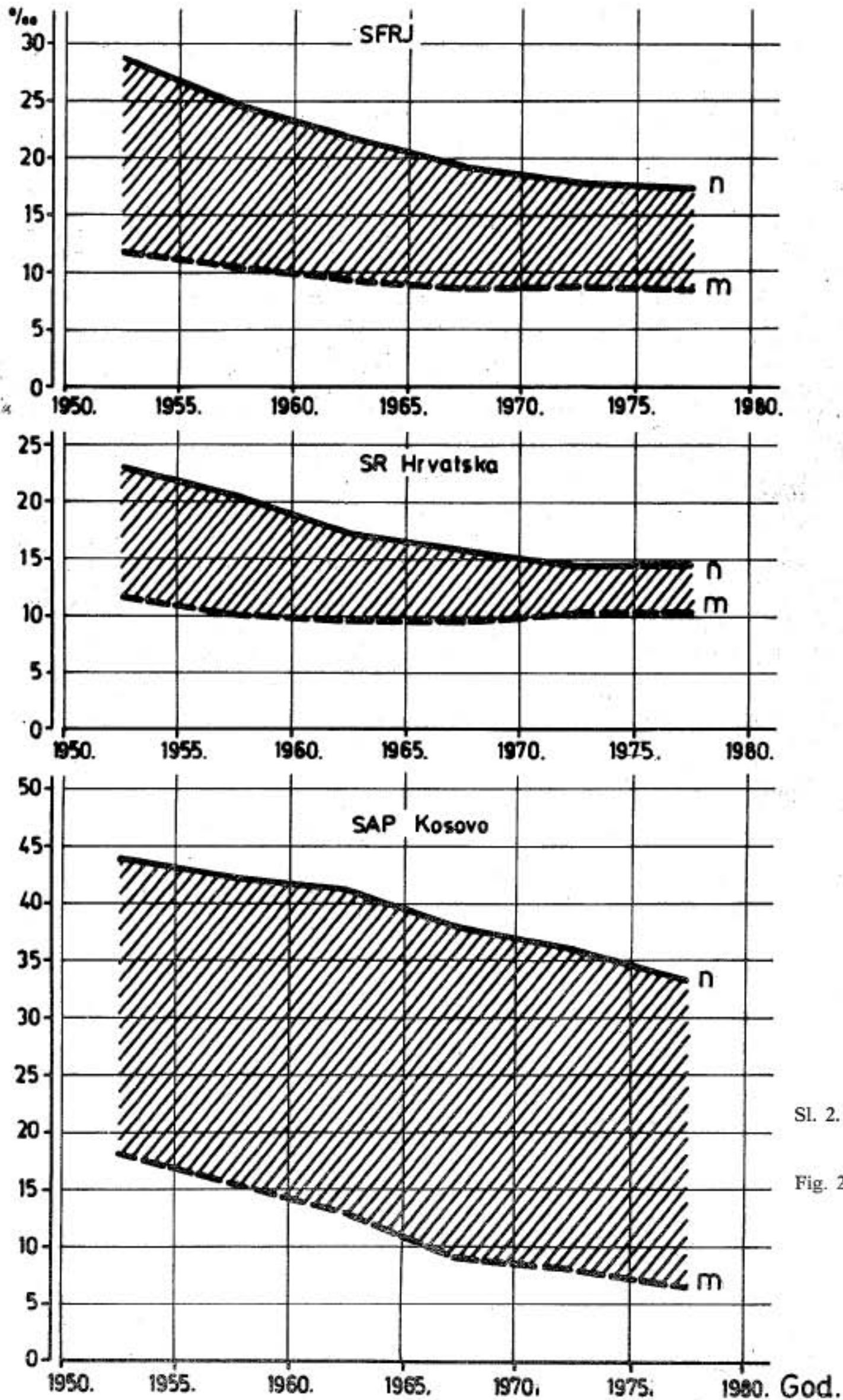
Za Jugoslaviju kao cjelinu moguće je konstatirati da je ušla u glavnu etapu demografske tranzicije, ali je prisutna razlika u podetapama

kroz koje prolaze dijelovi zemlje. U poslijeratnom razdoblju mogu se sažeti ove karakteristike kretanja stanovništva (*Breznik D.*, 1982): 1. smanjivanje stope nataliteta koje je svojevrsan nastavak ranije započete tendencije, ponajprije u sjevernim i zapadnim dijelovima zemlje te na primorju (ovdje se izuzima SAP Kosovo s konstantno visokim stopama nataliteta sve do danas), 2. opća stopa mortaliteta postaje sve manja i sve značajnija odrednica prirodnog priraštaja, osobito u krajevima s kasnijom demografskom tranzicijom (Bosna i Hercegovina, SAP Kosovo, Makedonija), gdje je mortalitet pod pozitivnim društvenim utjecajem znatno smanjen, 3. prirodni je priraštaj, osim u SAP Kosovu, usporedo sa spomenutim trendovima smanjivan, ali su se regionalne razlike još zadržale i još će se zadržati kao funkcija odgovarajuće dobne strukture populacije i 4. negativna bilanca prostorne pokretljivosti (migracije) prisutna je u dijelovima zemlje sa slabijom društveno-gospodarskom razvijenošću, a većom prirodnom dinamikom stanovništva (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Makedonija).

Na osnovi spomenutih prosječnih stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja izdvajaju se tri skupine (područja) u prostoru Jugoslavije: 1. područje u ranoj podetapi demografske tranzicije s vrlo visokom stopom rađanja (SAP Kosovo), 2. područje u srednjoj podetapi (Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija) sa smanjenom stopom rađanja i 3. područje u kasnoj podetapi demografske tranzicije s niskim rađanjem a povećanom stopom umiranja (Vojvodina, Slovenija, Hrvatska i uža Srbija).

U prvoj skupini demografska tranzicija je u punom zamahu, u drugoj teži k racionalizaciji demografske reprodukcije, dok je u trećoj skupini demografska tranzicija praktično završena, osobito u Sloveniji. Razumljivo je stoga da će i prostorna pokretljivost stanovništva, ruralni eksodus i urbanizacija biti u funkciji tih specifičnosti demografske dinamike i strukture, agrarne gustoće, ekonomske razvijenosti i društvene podjele rada uopće. Po svemu sudeći, u našoj se zemlji u teorijski model demografske tranzicije najbolje uklapaju Slovenija i Kosovo, svaka na svoj način i svaka u svojoj etapi koja im po njihovu stupnju opće razvijenosti odgovara. U ostalim se područjima zemlje, osobito u Hrvatskoj i užoj Srbiji, osjećaju karakteristični poremećaji s obzirom na stadij demografske tranzicije i dosegnuti stupanj razvijenosti.

Uz to, nameću se još neka razmišljanja što ih ovdje valja podvući. Oba svjetska rata imala su velik utjecaj na kretanje stanovništva u međuratnom i poslijeratnom razdoblju. Ratni gubici bili su najveći kod omladine i sredovječnog stanovništva, što je neposredno i posredno imalo odraza na kasniju reprodukciju. Posebno veliki gubici i jako poslijeratno iseljavanje bili su kod stanovništva Hrvatske, pa je demografska tran-

Sl. 2. Demografska tranzicija u SFRJ, SRH i SAP Kosovo

Fig. 2. Demographic transition in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, in the Socialist Republic of Croatia, and in the Socialist Autonomous Province of Kosovo.

zicija ubrzana i njezin tok poremećen, tj. modificiran. Razdoblje 1948—1981. karakterizirano je manje ili više stalnim smanjivanjem stope nataliteta, osim u Kosovu, ali je smanjivanje stope mortaliteta u nekim područjima Jugoslavije bilo brže od smanjivanja nataliteta (Bosna i Hercegovina, Crna Gora i donekle Makedonija) pa je prirodni priraštaj i dalje bio dosta visok. Proces tranzicije u poslijeratnoj Jugoslaviji bio je, dakle, vrlo složen kao što su bili složeni putovi razvoja i opći stupanj razvijenosti njezinih pojedinih dijelova. Otuda i konstatacija da je u pogledu demografske dinamike i strukture i tipova naseljenosti Jugoslavija svojevrsan svijet u malom. Otuda i složenost u rješavanju putova njezina razvoja i u razmišljanju o odgovarajućoj populacionoj politici koja teško da bi mogla biti jednoobrazna.

Demografsko-tranzicijski proces u SR Hrvatskoj

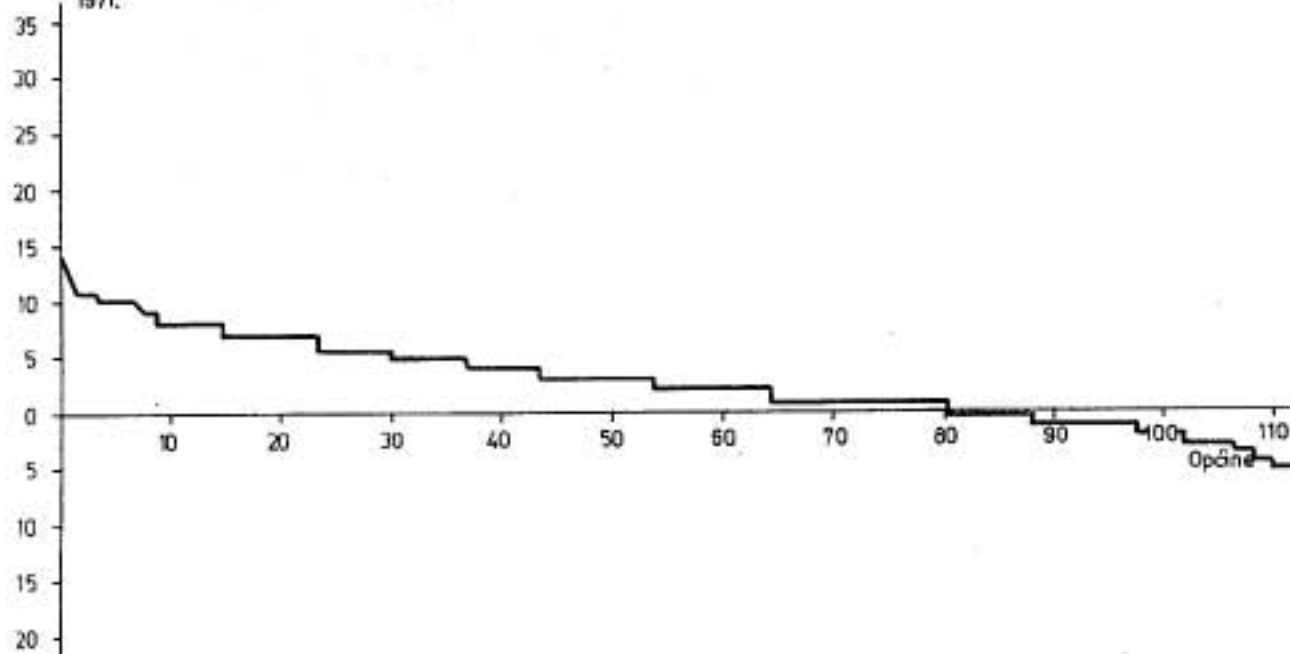
Za prostor SR Hrvatske karakteristično je to što je smanjenje stope nataliteta počelo već

na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Nastavljeno je kasnije sa znatnim ubrzanjem nakon kratkog razdoblja kompenzacije po svršetku drugog svjetskog rata i oslobođenja. Tako je već šezdesetih godina rađanje doseglo vrlo niske i stagnirajuće stope s istovremenom stagnacijom a uz noviju tendenciju blagog uspona stopa umiranja. Valja uz to još istaći da je prostor SR Hrvatske imao u usporedbi s ostalim prostorima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina razmjerno najveće gubitke stanovništva u drugom svjetskom ratu i narodnoj revoluciji. Naime, udio stanovništva SR Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije 1948. g. bio je 23,86%, a gubici u ratu 32,40% (Friganović M., 1975). Rezultat svega toga bio je vrlo nizak prirodni priraštaj u poslijeratnom razdoblju, s karakterističnom stagnacijom u osmom desetljeću (1971—1980), tj. s minimalnim vrijednostima za nužnu populacijsku reprodukciju. Sve je to uzdrimalo i znatno modificiralo demografsku tranziciju; skokovito je ubrzalo tako da je stanovništvo SR Hrvatske već sada zakoračilo u posttranzicijsku etapu, mada

Tab. 1. Prirodno kretanje stanovništva Jugoslavije, Hrvatske i Kosova 1950—1979.

Razdoblje	Prosječno godišnje u promilima								
	nat.	SFRJ mort.	prir.	nat.	SRH mort.	prir.	nat.	SAP Kosovo mort.	prir.
1950-54.	28,8	11,8	17,0	23,2	11,7	11,5	43,5	18,0	25,5
1955-59.	24,8	10,4	14,4	20,8	10,1	10,7	42,2	15,7	26,5
1960-64.	22,0	9,4	12,6	17,2	9,7	7,5	41,5	13,0	28,5
1965-69.	19,5	8,7	10,8	15,7	9,7	6,0	38,3	9,4	28,9
1970-74.	18,0	8,9	9,1	14,6	10,4	4,2	36,4	8,2	28,2
1975-79.	17,7	8,6	9,1	14,8	10,3	4,5	33,6	6,6	27,1
1975-79.									
1950-54.	0,61	0,73	0,54	0,64	0,88	0,39	0,77	0,37	1,06

Prirodni pr.
u % ukupnog
stanovništva
1971.

Sl. 3. Frekvencija općina SR Hrvatske prema prirodnom priraštaju 1971-1981.

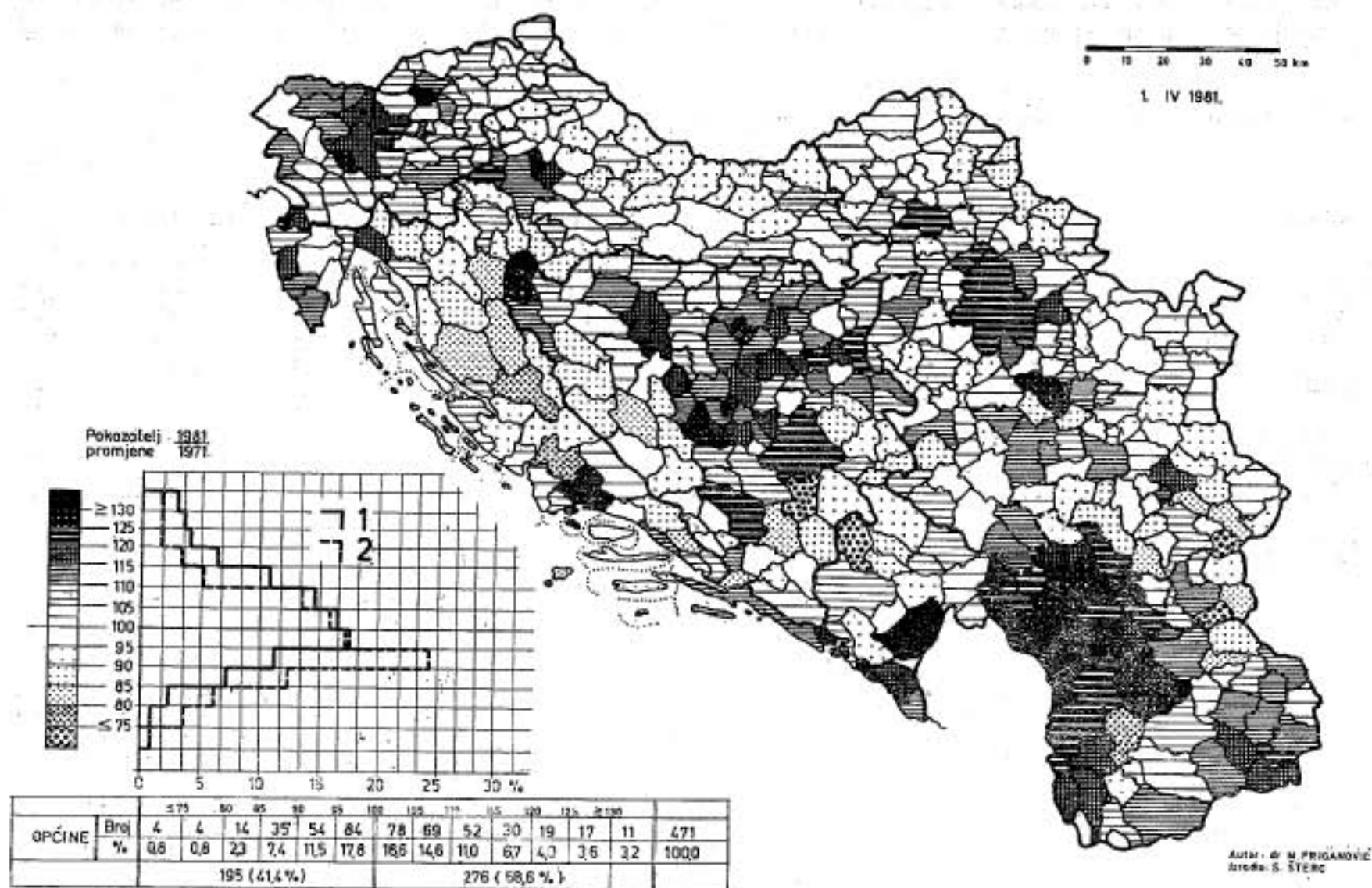
Fig. 3. Frequency of communes of the Socialist Republic of Croatia by natural population growth 1971-1981.

joj takav trend nije u skladu s njezinom općom društveno-gospodarskom razvijenošću. Tome je pridonijelo i značajno iseljavanje mladih u poslijeratnom razdoblju, osobito šezdesetih godina.

Specifičnost kretanja stanovništva SR Hrvatske vidi se iz usporedbe s kretanjem stanovništva Jugoslavije i SAP Kosova u razdoblju 1950—1979. (Wertheimer-Baletić A., 1982. i Breznik D., 1976, 1982).

Razlike u vrijednostima prosječnih godišnjih stopa rađanja, umiranja i prirodnog priraštaja indikativne su i pokazuju regionalnu lepezu u odnosu na jugoslavenski prosjek, kao i smisao trenda te dosegnute vrijednosti. Očito su u SR Hrvatskoj najmanje promjene, i to je razumljivo budući je stanovništvo naše republike u odmakloj fazi i pokazuje svojstva rane posttranzicijske dinamike. Može se konstatirati da je (ne)prirodni tok demografske dinamike u SR Hrvatskoj poremećen, tako da je demografska tranzicija znatno ubrzana, ranije je počela i prije je svršila. Naime, demografsku tranziciju nije pratila odgovarajuća društveno-gospodarska dinamika, pa današ SR Hrvatska ima približne stope rađanja, umiranja i priraštaja kao neke znatno razvijenije zemlje zapadne Evrope. To bi se moglo čak smatrati prednošću SR Hrvatske s obzirom na suvremenu diskrepanciju između demografske dinamike, sto-

pe ekonomskog rasta i stupnja opće društveno-gospodarske razvijenosti i privrednu recesiju. Da nije takvog demografskog kretanja, bilo bi još većih i tegobnijih problema u recesijskom razdoblju kojeg smo svjedoci. Pritisak nezaposlenosti mladih bio bi još veći i pritisak školsko-obrazovnoga kontingenta teže rješiv. U svemu tome ne bi zaostajala ni pitanja stanovanja, sportsko-odmorišne i ostalih infrastrukture. Urbanizacija, promatrana kroz prelijevanje stanovništva iz ruralnih u urbane prostore i iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja i djelatnosti, bila bi još naprasnija. Drugim riječima, odnos spomenutih parametara u razdoblju jakog ruralnog eksodusa bio bi još oštriji i opće stanje tegobnije i s mnogo neugodnijim socijalno-ekonomskim i političkim implikacijama na urbanizaciju i na društvo u cijelosti.

Sl. 4. Pokazatelj promjene broja stanovnika u općinama SFRJ (1) i SR Hrvatske (2) 1971-1981. (1971=100)

Fig. 4. Indicators of change in the numbers of inhabitants in the communes of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1), and of the Socialist Republic of Croatia (2), 1971 — 1981 (1971 = 100)

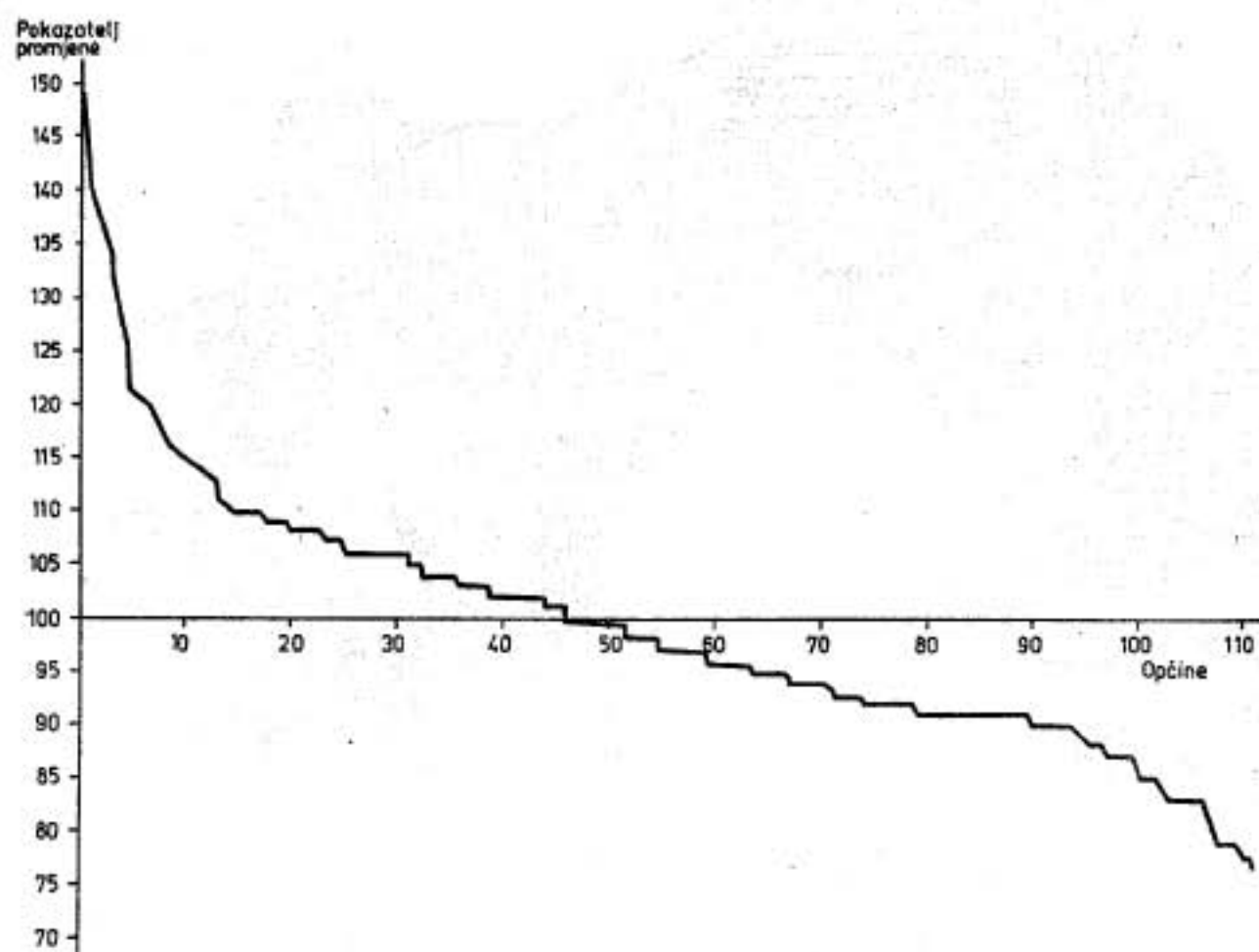
SR Hrvatska, kao i Jugoslavija, ima i svoje regionalne diskrepancije i specifičnosti u pogledu ruralno-urbane, eksodusne i migracijske, agrarno-industrijske i naseobene infrastrukturne situacije, kao i osnovne fizičko-geografske složenosti.

Hrvatska u općoj shemi urbaniziranosti

U sklopu ovog, poseban problem jest razgraničenje gradskog i ostalih naselja i na osnovi toga određenje gradskog i ostalog stanovništva, od-

nosno određenje jednog od osnovnih pokazatelja urbaniziranosti. U doskorašnjoj poslijeratnoj jugoslavenskoj statistici, kako je poznato, distingviralo se stanovništvo seoskih, mješovitih i gradskih naselja na osnovi usvojenoga kriterija Miloša Macure (Macura M., 1954), po kojem su se obrađivali i publicirali podaci triju popisa stanovništva (1953, 1961. i 1971). Međutim, podaci popisa stanovništva i stanova 1981. g. objavljeni su do sada samo za gradska i ostala naselja koja su diferencirana na osnovi pravnoga kriterija, prema kojem su gradska naselja ona što su takvima proglašena službenim aktom, a bez jedinstvenoga zajedničkog mjerila (Stanovništvo, Dokumentaci-

ja RZS 501, Zagreb, 1982). Promjenom kriterija znatno je poremećena i otežana analiza vremenske serije podataka o promjeni gradskog i ostalih dijelova stanovništva. Time se potvrđuju učestala mišljenja »da će demografski upotrebljiva definicija urbanizacije biti uvijek u neku ruku gruba simplifikacija koja nije u stanju zadovoljiti svako od velikog broja urbanih obilježja« (Krašovec S., 1976). Prema tome, takva podjela, koju inače mnogi negiraju i proglašavaju je (ne)realnom, unosi zbrku i otežava analizu te smanjuje upotrebljivost u znanstvenom i praktičnom radu uopće. Umjesto da se poboljša Macurin kriterij, dobili smo još upropašćeniju distinkciju koja čak

Sl. 5. Frekvencija općina SR Hrvatske prema porastu ili padu stanovništva 1971-1981. (1971=100)

Fig. 5. Frequency of the communes of Croatia by population increase or decrease 1971-1981 (1971=100).

nema ni zajedničku polaznu osnovu. Jer, što je gradsko a što nije gradsko naselje prepušteno je općini da odredi i zatraži službeno proglašenje nekog naselja gradskim.

Različitošću stupnja demografske urbaniziranosti Jugoslavije, republika i pokrajina na osnovi ranijega kriterija (Macura, 1974), prema popisima 1953. i 1971. g. vidi se iz ove tabele:

Tab. 2. Udio gradskog u ukupnom stanovništvu Jugoslavije, republika i pokrajina 1953—1971.

Godina	SFRJ	Crna Gora	Bosna i Herc.	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uk.	bez SAP	SR Srbija	
									Kosovo	Vojvodina
1953.	21,7	14,2	15,0	24,3	26,1	22,0	22,5	21,2	14,6	29,5
1971.	38,6	34,2	27,9	41,0	48,1	37,7	40,6	40,8	26,9	48,7
1953.	1,78	2,41	1,86	1,69	1,84	1,71	1,80	1,92	1,84	1,65

Pokazatelj prema SFRJ = 100

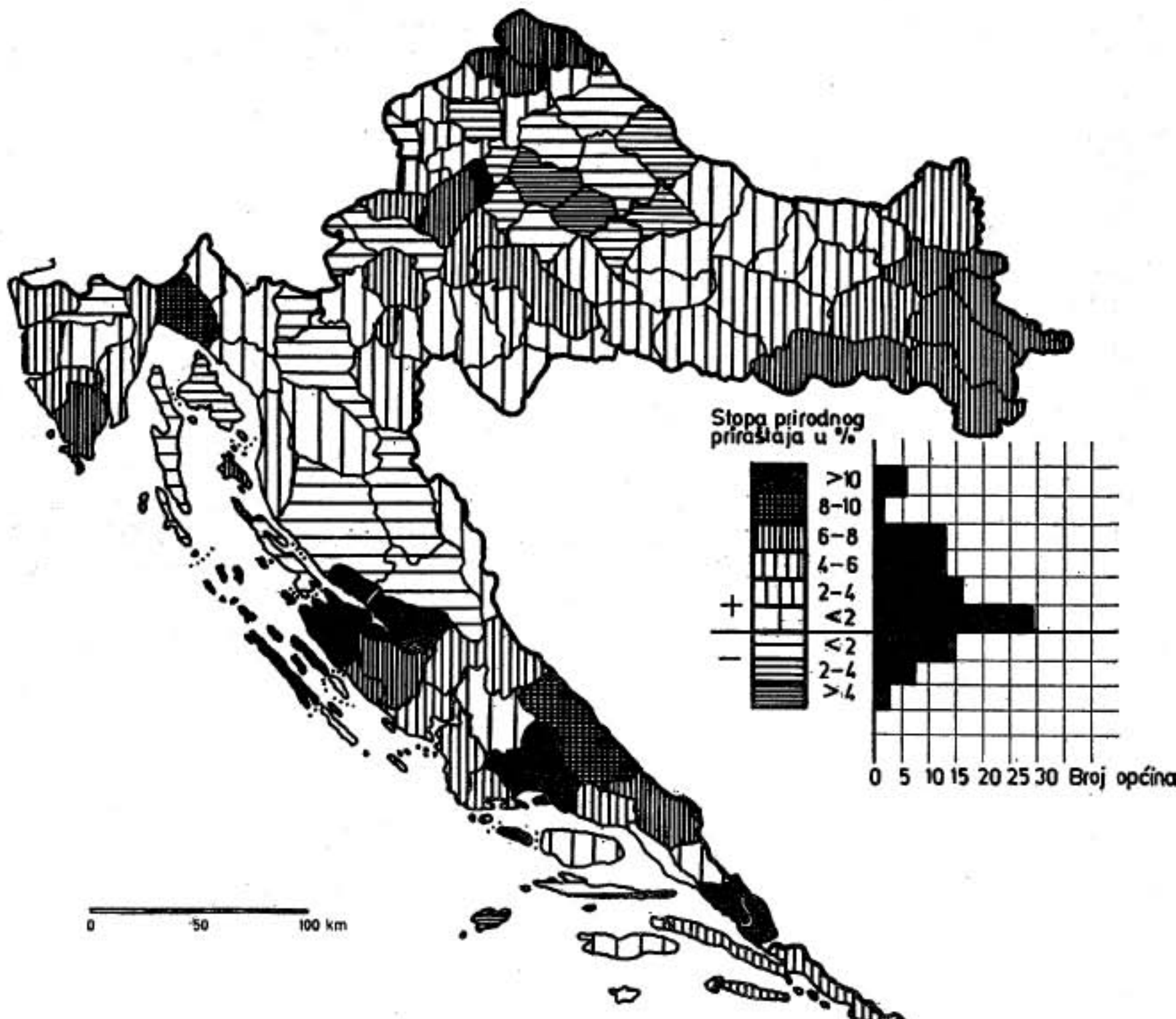
Godina	SFRJ	Crna Gora	Bosna i Herc.	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uk.	bez SAP	SR Srbija	
									Kosovo	Vojvodina
1953.	100	65,4	69,1	112,0	120,3	101,4	103,7	97,7	67,3	135,9
1971.	100	88,6	72,3	106,2	124,6	97,7	105,2	105,7	69,7	126,2

Izvor: Krašovec S., 1976. Podaci prema kriteriju M. Macure s podjelom na gradska, mješovita i seoska naselja. Indekse prema SFRJ = 100, izračunao M. Friganović.

Urbanizacija i deruralizacija odvijale su se više stihijski nego planski, ali ipak zakonito.

Proces se razmahao naročito sedamdesetih godina, a društveni planovi predviđaju isti trend i u razdoblju što predstoji. U radu »Konceptija dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985. g. (Konzorcij ekonomskih instituta Jugoslavije po Krašovcu S., 1976., str. 235) navodi se da je u razdoblju 1948—1971. g. gradsko stanovništvo po-

raslo od 3,1 milijuna do 7,9 milijuna, dok je stanovništvo ostalih naselja ostalo na broju od 12,6 milijuna. No, unatoč tome Jugoslavija je ostala među najruralnijim zemljama Evrope, osobito neki njeni dijelovi. Predviđa se da će 1985. g. Jugoslavija imati 23,3 milijuna stanovnika, od čega u urbaniziranim naseljima 50%, što je SR Hrvatska dosegla već u 1981. g. (po novom kriteriju). U spletu okolnosti najutjecajniji činioci bili su ekonomski i socijalnopsihološki, a manje demo-

Sl. 6. Prirodno kretanje stanovništva u općinama SRHrvatske 1971-1981.

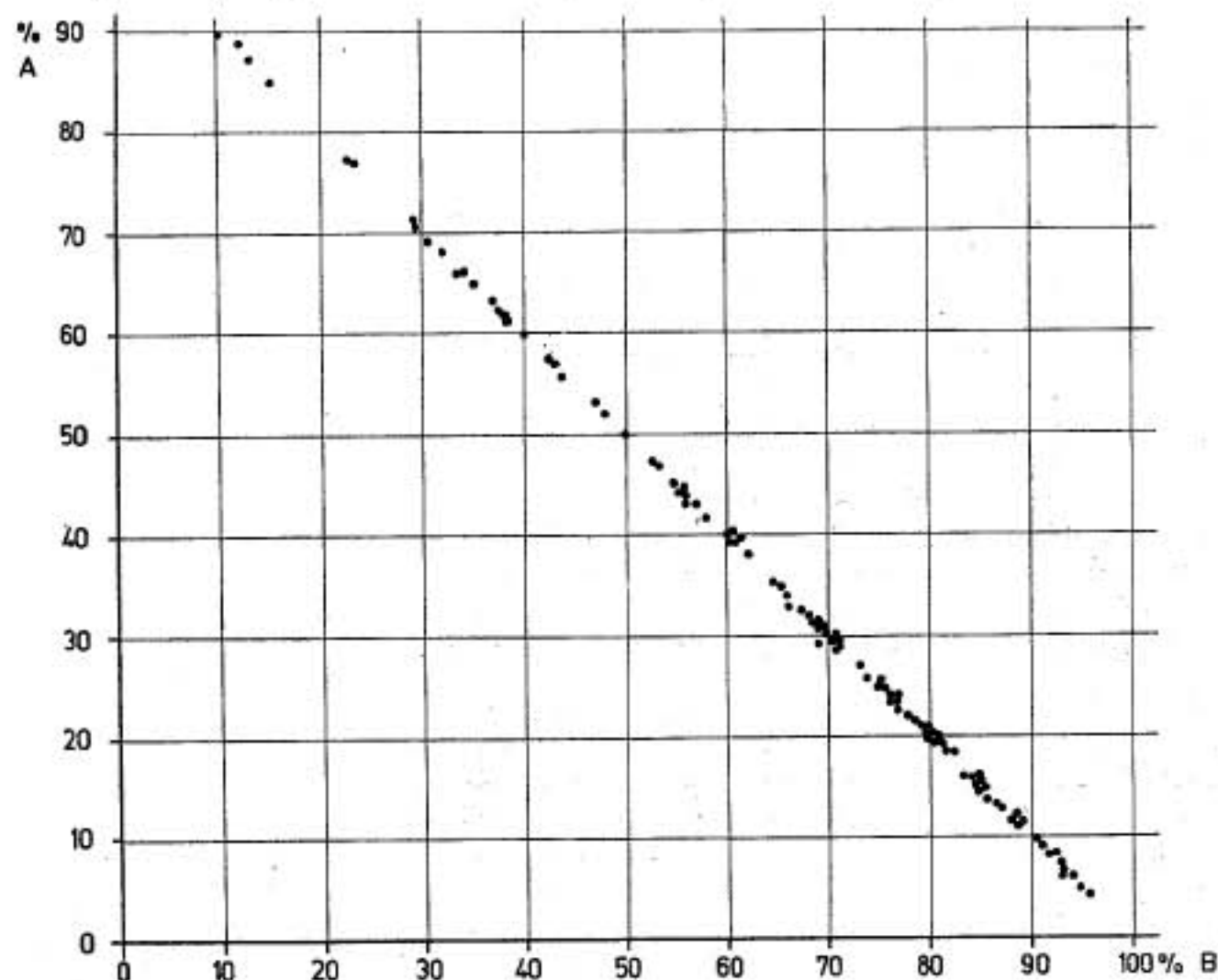
Fig. 6. Natural population change in the communes of the Socialist Republic of Croatia 1971 — 1981.

grafski. U svom sažetku spomenuti plan dugoročnog razvoja ističe: »Sprečavati hiperurbanizaciju, osigurati pravilnu distribuciju regionalnih centara, pravilnu distribuciju industrije između njih, transporta i komunikacije, uz mnoštvo drugih problema i zadataka od razvijanja infrastrukture do organiziranja prosvete i čuvanja prirodne

okoline...« (Krašovec S., 1976). Ali, uz sve ispreplitanje i prožimanje gradskih i seoskih elemenata u prostornoj strukturi, dinamici i načinu življenja, naša zemlja, pa tako ni SR Hrvatska (osim Slovenije), nije ni približno onako urbanizirana kako bi odgovaralo datom stupnju opće društveno-gospodarske razvijenosti, a istovremeno ur-

banizacija i prostorno-funkcionalne neusklađenosti izazivaju mnoge teškoće, najvećma u Makedoniji i Kosovu. Polarizacija sela i grada se ne smanjuje, naprotiv, osobito kada su u pitanju migracijski smjerovi i deagrarizacija mladih radnih kontingenata (socijalno mobilna skupina), najveć-

ma u slabije razvijenim područjima zemlje i republika. Ta se polarizacija osjeća u dobnoj strukturi stanovništva seoskih i gradskih naselja (selo stari i poprima sve nižu stopu reprodukcije, a grad se pomlađuje i ima sve veću stopu reprodukcije), u sastavu stanovništva po spolu (u selu

Sl. 7. Udio stanovništva gradskih (A) i ostalih (B) naselja u općinama SR Hrvatske 31. III 1981.

Fig. 7. Share of population of urban settlements (A) and other settlements (B) in the communes of the Socialist Republic of Croatia as of March, 31, 1981.

je prevaga ženskih izrazitija), u društveno-gospodarskom sastavu (u selu je društvena podjela rada mnogo jednostavnija), u strukturi dohotka (u selu je još znatno prirodno privređivanje), u pismenosti, socijalnom osiguranju i zdravstvenoj njezi, u općoj infrastrukturnoj opremljenosti, u socijalno-devijantnim pojavama (grad je izloženiji kriminalu, alkoholizmu i dr.) te u mnogim drugima aspektima življenja.

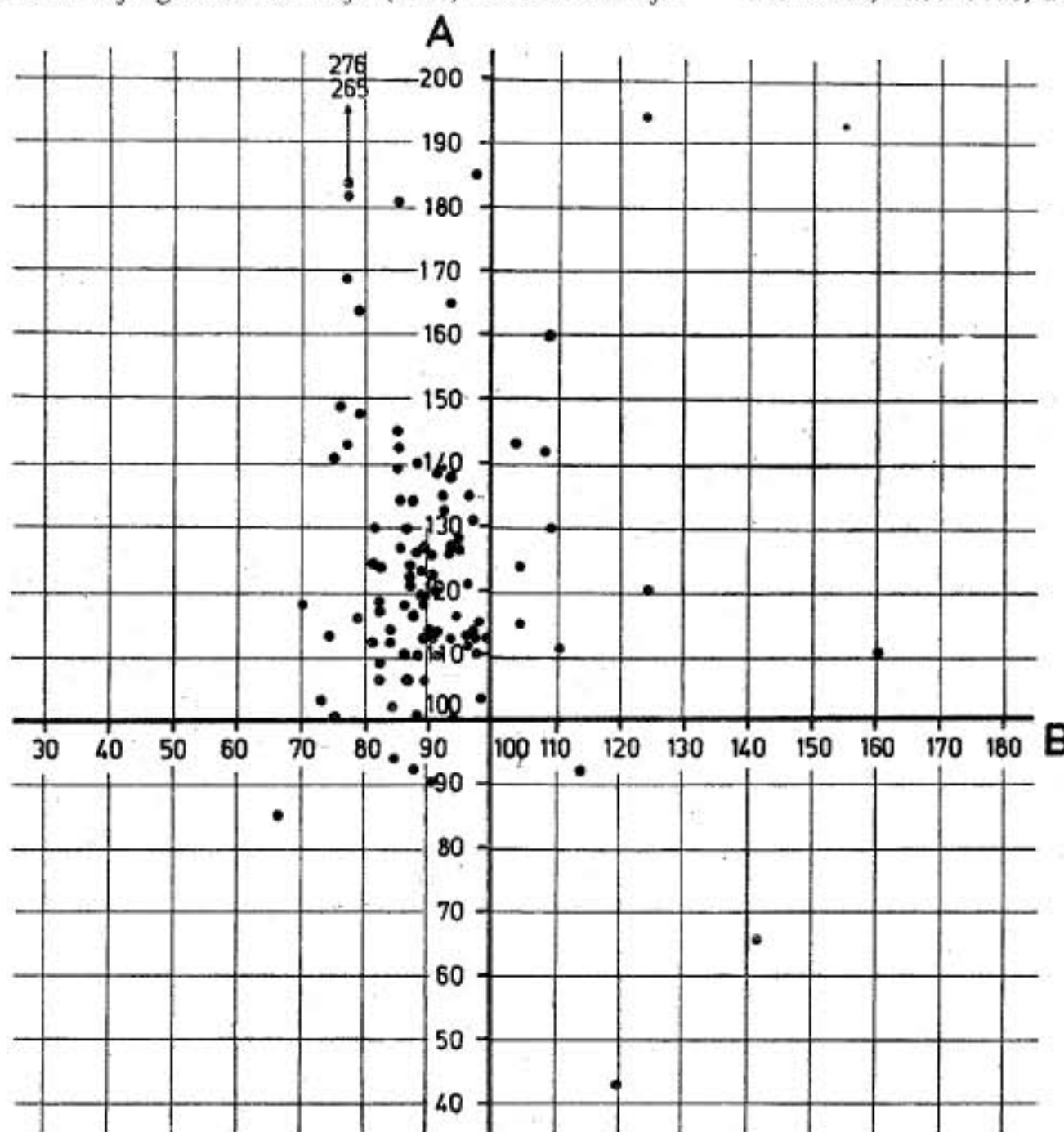
Sve to iziskuje striktniju statističku diferencijaciju gradskih i seoskih, tj. ostalih naselja kako bi se dihotomija mogla pouzdanije pratiti, procavati i proces usmjeravati k smanjivanju polariziranosti urbanog i ruralnog. Bez toga ne može biti ni željene prostorno-naseobene ni društveno-gospodarske (re)organizacije na razinama od općinske, preko regionalne do republičke. Reduciranjem do sada prakticirane trihotomne podjele stanovništva po naseljima (seoska, mješovita i gradska) na dihotomnu, s dvojbjenim kriterijem (gradska i ostala naselja na osnovi pravnog statusa), problem se artificiozno zaoštio. Pri tom se izgubila iz vida mogućnost ocjene prijelaznog oblika i kakvoće naseljenosti što je inače pružala kategorija mješovitih naselja.

Istina, svi društveni planovi u nas teže manje-više policentričnom razvoju, čak i u okviru općine, pa će to olakšati i ubrzati smanjivanje mi-

gracijskoga gradijenta selo-grad i ublažiti razlike između ruralnog i urbanog prostora, odnosno kočenje centripetalne hiperurbanizacije a poticanje centrifugalne urbanizacije (Friganović M., 1968). Međutim, proces se očito odvija suprotnim trendom (iznimka je Slovenija), ali u isti mah osjeća se sve više prožimanje urbanog s ruralnim i obrnuto, i zona interferencije raste (rurban). Urbanizacija se širi oko gradova i kadšto poprima regionalni obuhvat sa sve prisutnijim elementima gradskog standarda i načina življenja u sve većem broju ruralnih naselja koja su doskora bila sasvim tradicionalni seoski prostor. Stoga povlačenje striktnih međa između gradskog i seoskog više nije lak posao kao što je nekad bio. On je u mnogom dubiozan, jer selo ima danas asfalt, elektriku, motorizaciju, radio i TV, telefon, novine i složenu podjelu rada s mnogim neagrarim djelatnostima. Selo je danas u mogućnosti prihvatiti i uvesti elemente urbane infrastrukture i načina življenja. U takvim uvjetima demografska dinamika i struktura postaju sve značajniji i pouzdaniji pokazatelji ruralne naseljenosti s kvalitativno novim osobinama. Prema tome, kretanje i sastav stanovništva nužno je pridodati ostalim kriterijima, kao što su broj stanovnika (veličina naselja), ekonomska struktura (udio nepoljoprivrede), socijalno obilježje (način življenja) i dr. (centralitet, infrastrukturna opremljenost).

Kombiniranjem tih kriterija moglo bi se približiti pouzdanijem razgraničenju i vrednovanju gradskih i ostalih naselja. No, statistički to nije jeftino, pa prema tome ni lako. Otuda i podvođenje pod upravno-političku odluku: ovo je gradsko, a ono nije gradsko naselje (RZS, Dokumentacija

501, 1982). Tako smo dobili, npr., da su Ozalj, Lipik, Lički Osik, Perušić, Plitvice, Darda, Okučani, Staro Petrovo Selo, Kutjevo, Velika, Vrpolje, Savudrija, Malinska, Rabac, Vinež, Ičići, Ika, Medveja, Mošćenička Draga, Fažana, Medulin, Srpske Moravice, Jasenovac, Postira, Povelja, Siverić, Ko-

Sl. 8. Dijagram rasipanja promjene broja stanovnika u gradskim (A) i ostalim naseljima (B) općina SRH 1971-1981.

Fig. 8. Diagram of the dispersion of population change in urban (A) and other (B) settlements in the communes of the Socialist Republic of Croatia 1971 — 1981.

ločep, Kučište, Lovište, Viganj, Baška Voda, Donja Brela, Drašnice, Igrane, Drvenik, Tučepi, Živogošće, sva Kaštela kod Splita, Podstrana, Stobreč, Zla-

rin, Komiža, Gradac, Podaca, Donja Stubica, Bedekovčina i dr. gradska naselja, a Tisno, Primošten, Motovun, Trilj, Vrlika i dr. nisu.

Tab. 3. Gradska naselja u zajednicama općina SRH, 1981.

Zajednica općina	Broj općina	Broj gradskih naselja	Broj stanovn. gradskih naselja u tisućama	Udio u ukupnom stanovn.	Pokazatelj SRH = 100
Bjelovar	10	11	110,6	29,8	58,7
Gospić	5	9	26,2	29,0	57,1
Karlovac	6	7	68,3	39,7	78,1
Osijek	14	25	375,0	43,2	85,0
Rijeka	19	43	337,3	62,4	122,8
Sisak	6	7	78,4	39,2	77,2
Split	22	78	489,1	55,5	109,3
Varaždin	5	10	79,5	26,2	51,8
Grad Zagreb	12	12 (uklj. 9 dijelova)	682,6	88,8	174,8
Zagreb, okolica	14	21	90,6	22,3	43,9
SRH — ukupno	113	223	2 337,6	50,8	100,0

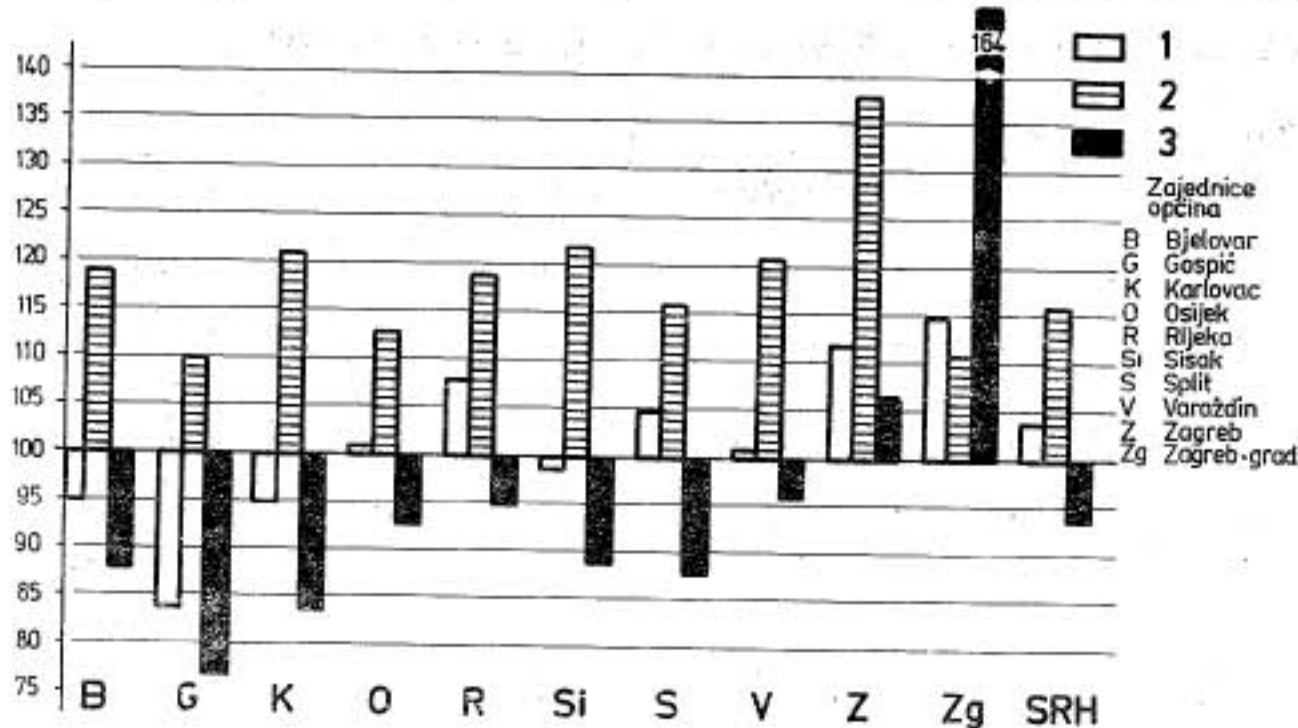
Udio gradskih naselja u zajednicama općina i općinama SR Hrvatske prema rezultatima popisa 1981. g. i pravnom kriteriju vidi se iz tabele 3 (RZS. Dokumentacija 501, 1982).

Prema tome, polovina je stanovništva SR Hrvatske u gradskim naseljima 1981. g. Usporedba pojedinih zajednica općina pokazuje da su polovi zajednica općina okolice Zagreba (22,3% gradskog u ukupnom stanovništvu) i zajednica općina Rijeka (62,4%), uz izuzeće zagrebačke aglomeracije (88,8%). Polariziranost je, dakle, znatna i značajna. Ona je još veća usporede li se same općine, gdje su polovi općina Ozalj (3,40% gradskog u ukupnom stanovništvu) i općina Split (89,2%), od kojih je prva patuljasta i gotovo u potpunosti ruralna, a druga golema i gotovo u potpunosti gradska regija. Razlike su očite i velike te nameću pitanje svrsishodnosti ovakve podjele na općine. Ovim se dodiruje i problem regionalne i općinske različitosti (ne)urbaniziranosti prostora SR Hrvatske. Na jednoj strani imamo stvaranje urbanih regija (Vresk M., 1980), a na drugoj zaostajanje ruralnih prostora bez nužnoga gradskog žarišta. Ako ga potonje područje ne može razviti, onda takva općina gubi svoju pravu svrhu u općoj shemi upravno-teritorijalne podjele republika.

Regionalne razlike (ne)urbaniziranosti SR Hrvatske 1971—1981.

Kao što je demografska tranzicija povijesni proces, tako je urbanizacija u uskoj vezi s tim

procesom. Urbanizacija plodi novim prostornim razmještajem, dinamikom, strukturnim obilježjem stanovništva te s općom naseljenošću i načinom življenja. U takvu razvoju, demografske i naseobene strukture predstavljaju njegovu vrlo dinamičnu kategoriju i funkcija su općeg društveno-gospodarskog razvoja. Te su strukture pod jakim utjecajem geografskih činilaca (geografskog položaja, fizičko-geografskih sklopova i nodalnofunkcionalnih jezgara) i u složenom dijalektičkom jedinstvu s društveno-povijesnim procesom (Radovanović M., 1982). Geografska osnova i društveno-gospodarski činioci najvidljivije se sučeljavaju u prevladavajućim populacijsko-naseobenim procesima i u naseljenosti gdje su urbane aglomeracije sve snažnije i atraktivnije za okolicu. Stanovništvo se sve snažnije i brže okuplja oko jezgara sa značajnim geografskim položajem i rastućom gravitacijskom snagom. Jednom ojačan takav prostor jezgre, osnažuje još većma svoj položaj na štetu slabijih u bližoj i daljnjoj okolini. Tako se silnice seobe usmjeravaju na sve manji broj rastućih privlačnih žarišta. Takav je razvoj zapravo u skladu s općim društveno-gospodarskim procesom i slijedi logiku koja, međutim, počinje nagrizati i štetiti homogenosti šireg teritorija i koja je neodoljivim zamahom zahvaćena urbanizacijom. Naseobena i strukturno-dinamička »demografska erozija« ruralnih područja, a koncentracija sve brojnijeg i mlađeg stanovništva u gradskom i prigradskom prostoru, oblikuju novu pro-

Sl. 9. Koeficijent promjene broja stanovnika u zajednicama općina SR Hrvatske 1971-1981. (1. ukupno, 2. gradska naselja, 3. ostala naselja)

Fig. 9. Coefficient of change in the number of inhabitants in the associations of the communes of SR Croatia 1971-1981 (1. total, 2. urban settlements, 3. other settlements).

storno-naseobenu i demografsku strukturu do takve mjere da ona počinje bivati nepoželjna i društveno štetna.

Urbanizacija u SR Hrvatskoj i njezinim većim prostornim jedinicama (zajednicama općina), promatrana kroz opće kvantitativno-demografske pokazatelje promjene broja stanovnika (ukupno, gradskih i ostalih naselja) u razdoblju 1971—1981. godine, vidi se iz tabele 4.

Karakteristično je regionalno prelijevanje stanovništva. Zajednice općina Gospić, Karlovac i

Sisak imaju koeficijent promjene broja stanovnika 1971—1981. manji od 1,00. To znači da gube sav svoj prirodni priraštaj i dio demografske osnovice. Zajednice općina grad Zagreb i Zagreb okolica te Splita i Rijeke imaju porast stanovništva, a zajednice općina Varaždina i Osijeka stagnaciju. Takvu pojavu regionalnodiferencijalne demografske dinamike i toka naseljenosti SR Hrvatske pratili smo u gotovo čitavom poslijeratnom razdoblju i o tome objavili seriju radova (Friganović M., 1966, 1968, 1968 a, 1970, 1970 a, 1972, 1973, 1977, 1977 a, 1980, 1980—81, 1981). Sma-

tramo da su tu izloženi neki od osnovnih demografskih karakteristika republike koje reflektiraju diferenciranost prirodno-geografske osnove u

sprezi s društveno-gospodarskim tokovima i diferencijacijom. Ta diferencijacija započela je dosta ranije, još između dva rata, pa i prije, ali je ak-

Tab. 4. Kretanje stanovništva SR Hrvatske 1971—1981. g. po zajednicama općina u gradskim i ostalim naseljima

Zajednica općina	Ukupno	Koeficijenti promjene broja stanovnika 1981:1971.		Promjene u odnosu na prosjek SRH			
		Gradska naselja (a)	Ostala naselja (b)	a/b	Ukup.	Grad.	Ostali
Bjelovar	0,95	1,19	0,88	1,35	91,3	102,6	93,6
Gospić	0,84	1,10	0,77	1,43	80,8	94,8	81,9
Karlovac	0,95	1,21	0,84	1,44	91,3	104,3	89,4
Osijek	1,01	1,13	0,93	1,22	97,1	97,4	98,9
Rijeka	1,08	1,19	0,95	1,25	103,8	102,6	101,1
Sisak	0,99	1,22	0,89	1,37	95,2	105,2	94,7
Split	1,05	1,16	0,88	1,32	101,0	100,0	93,4
Varaždin	1,01	1,21	0,96	1,26	97,1	104,3	102,1
Zagreb - okolica	1,12	1,38	1,07	1,29	107,7	119,0	113,8
Grad Zagreb	1,15	1,11	1,64	0,68	110,6	95,7	174,5
SR Hrvatska	1,04	1,16*	0,94*	1,23	100,0	100,0	100,0

Izvor: Korenčić M., Naselja i stanovništvo SRH 1857—1971, JAZU, 1979.

celerirala nakon oslobođenja, osobito šezdesetih godina i traje s izvjesnim modifikacijama do danas i ne pokazuje znakove usporavanja.

Prisutna je šarolikost u promjeni broja stanovnika i unutar pojedinih zajednica općina (re-

gija i makroregija), što upućuje na različit stupanj (ne)urbaniziranosti. To se vidi iz pregleda općih tipova kretanja stanovništva u općinama SR Hrvatske 1971—1981. g. na slijedećoj tabeli:

Tab. 5. Udio tipova općega kretanja stanovništva SR Hrvatske po općinama 1971—1981. g.

Tip ¹	Broj općina	Površina km ²	Stanovništvo 1981.	Frekvencija u % Broj općina	Površina km ²	Stanovništvo 1981.	Tipovi zajednice općina
E ₁	16	10 261	913 891	15,5	18,1	19,8	Osijek, Split Varaždin
E ₂	8	5 032	303 623	7,8	8,9	6,6	Sisak
E ₃	34	19 543	919 009	33,0	34,6	20,0	Gospić, Karlovac
E ₄	17	9 046	321 687	16,5	16,0	7,0	Bjelovar, Za- greb, okolica
Zbroj E ₁ do E ₄	75	43 882	2 458 210	72,8	76,6	53,4	
I ₁	20	8 935	1 902 181	19,5	15,8	41,4	Rijeka, Zagreb grad
I ₂	4	1 848	119 127	3,9	3,3	2,6	+
I ₃	2	1 143	74 500	1,9	2,0	1,6	—
I ₄	2	730	46 951	1,9	1,3	1,0	
Zbroj I ₁ do I ₄	28	12 656	2 143 259	27,2	22,4	46,6	
Zbroj svih I i E	103	56 538	4 601 649	100,0	100,0	100,0	

Svojestvo eksodusnog prostora u razdoblju 1971—1981. g. pokazuje čak 75 općina ili 72,8% općina SR Hrvatske. One zahvaćaju 76,6% površina i imaju 53,4% stanovništva republike. Slično je ustanovljeno i za razdoblje 1961—1971. g. (Fri-

ganović M., 1972—73). Prema tome, proces se nastavlja u istom smislu. Urbanizacija, promatrana ovim pokazateljima, ne samo da ne sustaje, već se diferencijalno ubrzava. Više od tri četvrtine površine SR Hrvatske zahvaćeno je eksodusnim

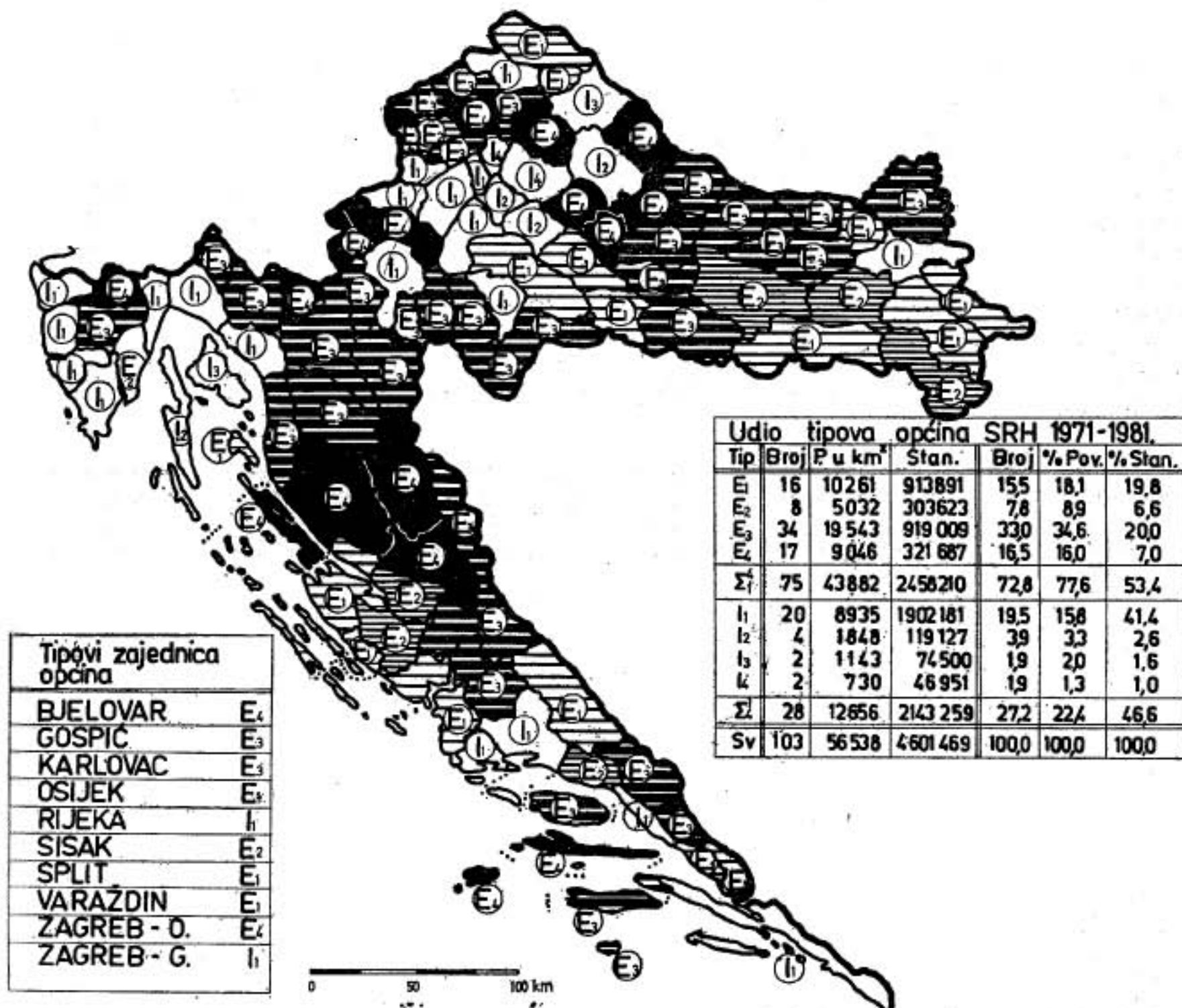
* Istraživanje UN 1976. g. u 156 zemalja pokazalo je da se u razdoblju 1971—1975. urbano stanovništvo razvijanih zemalja povećalo godišnje 1,7%, a ruralno smanjilo —1,0% godišnje. U nerazvijenim zemljama odgovaraju-

će su stope 4,0% za urbano, a 1,7% za ruralno stanovništvo. Prema tome, Hrvatska je znatno bliže razvijenim zemljama. (Oliveira-Roca M., 1982)

1. Vidjeti na kraju rada objašnjenje oznake, osobina i trendova tipova (Friganović M., 1972—73).

trendom različita intenziteta. Posebno je zabrinjavajuće što općine tipa E₂, E₃ i E₄ (depopulacija, izrazita depopulacija i izumiranje) čine 57% općina sa 60% površine i 34% stanovništva republike. Praktično to znači da se demografski prazne dvije trećine republičkog teritorija s visokim stup-

njem eksodusne homogenosti i trenda (unutrašnja Istra, Dalmatinska zagora i Bukovica, Lika, Gorski kotar, Kordun, dio Banije, Hrvatskog zagorja, Bilogorsko-podravskog i srednjeposavskog područja i Slavonije).

Sl. 10. Tipovi općega kretanja stanovništva u općinama SR Hrvatske 1971-1981.

Fig. 10. Types of general population change in the communes of the Socialist Republic of Croatia 1971 — 1981.

Što se tiče zajednica općina kao cjelina, osam ih je eksodusnih; od toga pet je s depopulacijskim karakteristikama (Gospić, Sisak, Karlovac, Bjelovar, te Zagreb-okolica). Međutim, unutar svake zajednice općina, pa i unutar mnogih općina, prisutna je i naglašena polarizacija na urbani i ruralni dio koji imaju suprotne demografske i naseobene tokove. Gradska naselja populacijski jačaju u svim zajednicama općina kao cjelinama,

dok ostala naselja populacijski slabe. To se vidi iz tabele 6.

Razmjerno najveći demografski porast imaju gradska naselja u zajednici općina Gospića, Karlovca i Bjelovara, što je još jedan dokaz izrazite diskrepancije između ruralnih i urbanih prostora u cjelokupnom području SR Hrvatske. Posvemašnje smanjenje broja stanovnika u ostalim naseljima (deruralizacija) svojstvo je svih zajed-

nica općina; najveće smanjenje je u zajednici općina Karlovca, Splita i Rijeke, dok porast u Gradskoj zajednici općina Zagreba pokazuje njegovo

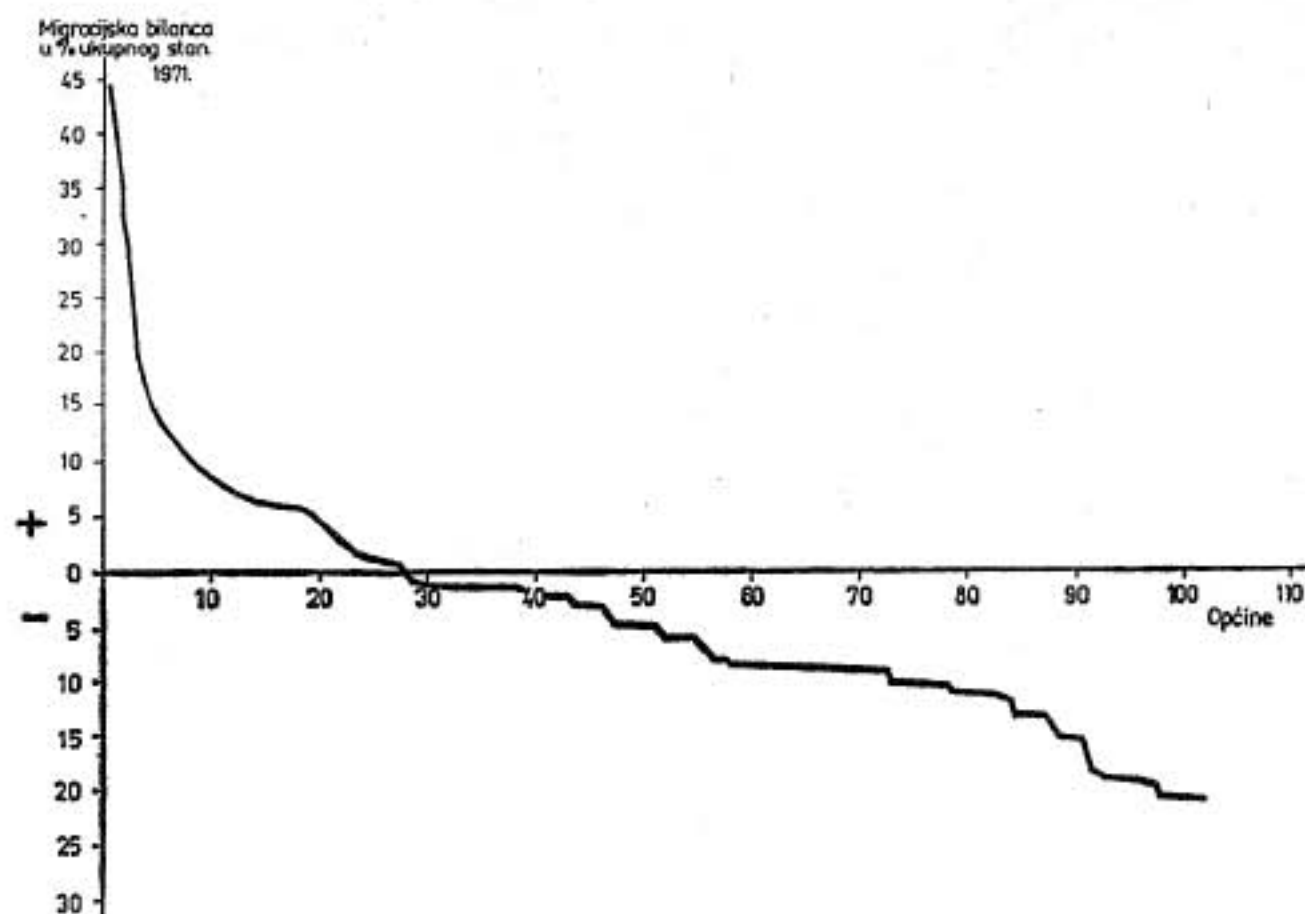
teritorijalno širenje i zahvat rubnih ruralnih naselja kao svojevrsnog dormitorija velike aglomeracije republičkog središta (rast rurbana).

Tab. 6. Udio stanovništva gradskih i ostalih naselja u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske 1971. i 1981. g. po zajednicama općina

Zajednica	Gradska naselja			Ostala naselja		
	1971.	1981.	$\frac{1981.}{1971.}$	1971.	1981.	$\frac{1981.}{1971.}$
Bjelovar	23,9	29,8	1,25	76,1	70,2	0,92
Gospić	22,2	29,0	1,31	77,8	71,0	0,91
Karlovac	31,2	39,7	1,27	68,8	60,3	0,88
Osijek	38,6	43,2	1,12	61,4	56,8	0,93
Rijeka	57,0	62,4	1,09	43,0	37,6	0,87
Sisak	32,0	39,2	1,22	68,0	60,8	0,89
Split	48,3	55,5	1,15	51,7	44,5	0,86
Varaždin	22,0	26,2	1,19	78,0	73,8	0,95
Zagreb, okol.	18,1	22,3	1,23	81,9	77,7	0,95
Grad Zagreb	92,1	88,8	0,96	7,9	11,2	1,42
SR Hrvatska	45,6	50,8	1,11	54,4	49,2	0,90

Diskrepancija promjene broja stanovnika u razdoblju 1971—1981. gradskih i ostalih naselja po općinama otkriva nam posvemašnji proces koncentracije stanovništva u gradskim, a smanje-

nje u ostalim naseljima. Jedino u nekim turistički značajnijim općinama (Makarska, Poreč, Buje, Hvar, Rab, i donekle Lastovo), te u nekim krajevima specifične centrifugalne urbanizacije i indus-

Sl. 11. Frekvencija općina SR Hrvatske prema migracijskoj bilanci 1971-1981.

Fig. 11. Frequency of the communes of the Socialist Republic of Croatia according to migration balance 1971 — 1981.

trijalizacije (Samobor, Sesvete, Rijeka, Osijek, Ivanić-Grad, Varaždin i Split) ostala naselja (neur-bana) pokazuju populacijski rast. Potonju je pojavu korisno pothranjivati svjesnim i efikasnim društvenim akcijama, jer su kao proces (centrifu-

galna urbanizacija) katalizator pozitivnih društvenih htijenja prostorne organizacije življenja. Stoga bi u tome valjalo ustrajati i njihov prostorni domet proširivati.

Migracijska bilanca kao pokazatelj stvarne polarizacije 1971—1981.

Regionalna različitost promjene broja stanovnika, tj. gustoće naseljenosti SR Hrvatske u međupopisnom intervalu 1971—1981. rezultat je, kao što je uglavnom znano, različita prirodna kretanja (priraštaja) i prostorne pokretljivosti stanovništva. Tako, npr., smanjenje broja stanovnika pokazuju zajednice općina Gospića ($-15,6\%$) prema broju stanovnika 1971.), Bjelovara ($-4,9\%$), Karlovca ($-4,6\%$), Zagreb-okolice ($-2,7\%$) i Siska ($-0,8\%$), dok su negativno prirodno kretanje

zabilježile samo zajednice općina Bjelovara ($-1,0\%$) i Zagreb-okolice ($-0,3\%$). Očito je da je prostorna pokretljivost (migracija) stanovništva bila znatna i značajna za promjenu razmještaja stanovništva i gustoće naseljenosti, jer je čak osam zajednica općina imalo u spomenutom međupopisnom intervalu negativnu migracijsku bilancu. Pozitivnu migracijsku bilancu pokazuje jedino zajednica općina Rijeke ($+3,5\%$) i grada Zagreba ($+9,4\%$), dok je zajednica općina Splita imala minimalnu negativnu migracijsku bilancu ($-1,6\%$). Ta se kretanja vide detaljnije iz tab. 7.

Tab. 7. Migracijska bilanca u zajednicama općina SR Hrvatske 1971—1981.

Zajednica općina	Broj stanovnika po popisima				Prirodni priraštaj 1971—1981.		Migracijska bilanca		Tip	
	1971.	1981.	Razlika stanovn.	%	Stanovn.	%	Stanovn.	%	kretanja	Trend
Bjelovar	389 906	370 916	-18 990	-4,9	-4 076	-1,0	-14 914	-3,9	E ₄	Izumiranje
Gospić	107 027	90 336	-16 691	-15,6	37	0,0	-16 728	-15,6	E ₃	Izrazita depopulacija
Karlovac	180 524	172 144	-8 380	-4,6	4 904	2,7	-13 284	-7,3	E ₃	Izrazita depopulacija
Oslijek	858 136	867 646	9 510	1,1	42 957	5,0	-33 447	-3,9	E ₁	Emigracija
Rijeka	498 364	540 485	42 121	8,5	25 062	5,0	17 059	3,5	I ₁	Imigracija (ekspanzija)
Sisak	201 402	199 790	-1 612	-0,8	548	2,9	-7 093	-3,7	E ₂	Depopulacija
Split	830 074	882 050	51 976	6,3	65 948	7,9	-13 972	-1,6	E ₁	Emigracija
Varaždin	299 206	303 590	4 384	1,5	15 147	5,1	-10 763	-3,6	E ₁	Emigracija
Zagreb-okol.	327 816	318 944	-8 872	-2,7	-1 121	-0,3	-7 752	-2,4	E ₄	Izumiranje
Grad Zagreb	733 766	855 568	121 802	16,6	52 659	7,2	69 143	9,4	I ₁	Imigracija (ekspanzija)
SR Hrvatska	4 426 221	4 601 469	175 248	4,0	207 324	4,7	-32 076	-0,7	E ₁	Emigracija

Važno je naglasiti da razlika u kriteriju stalnog stanovništva na osnovi popisa 1971. i 1981. nije tolika da išta bitnije utječe na navedene podatke, pa ih možemo smatrati pouzdanim za načelnu raspravu i opća upoređenja.

Najnepovoljnije opće kretanje stanovništva ima zajednica općina Bjelovara i Zagreb-okolica (tip E₄), zatim slijede zajednice općina Gospića i Karlovca (tip E₃), te zajednica općina Siska (tip E₂), dok zajednice općina Splita i Varaždina imaju povoljniji trend (tip E₁), koji im, obzirom na još uvijek svježiji prirodni priraštaj, osigurava populacijski rast. Podaci o zajednici Zagreb-okolica upućuju na snagu depopulacije metropolitanskog vanjskog prstena pod utjecajem velikog grada, što nezaustavljivo privlači stalno stanovništvo čak i iz dnevno mogućeg migracijskog njihanja. Po svemu sudeći, to nije pozitivan proces, osobito u sadašnjoj etapi razvoja našeg društva. Uokrug snažno rastućeg velegrada, ruralni se prostor strahovito prazni i strukturno kljaštri. Eto problema za detaljniju analizu i posla za prostorne planere, osobito u studijama s većim teritorijalnim obuhvatom i sa zadatkom da se usklađuje hijerarhijska prostorno-regionalna i makroregionalna organizacija. Unutar svake zajednice općina (regije i makroregije) odvija se također diferencijalno, polarizacijsko kretanje i sve jače napinje gradijent između gradskih i ostalih naselja. Prema tome, ima li se na umu da opći podatak za svaku zajednicu općina (osim donekle za gradsku za-

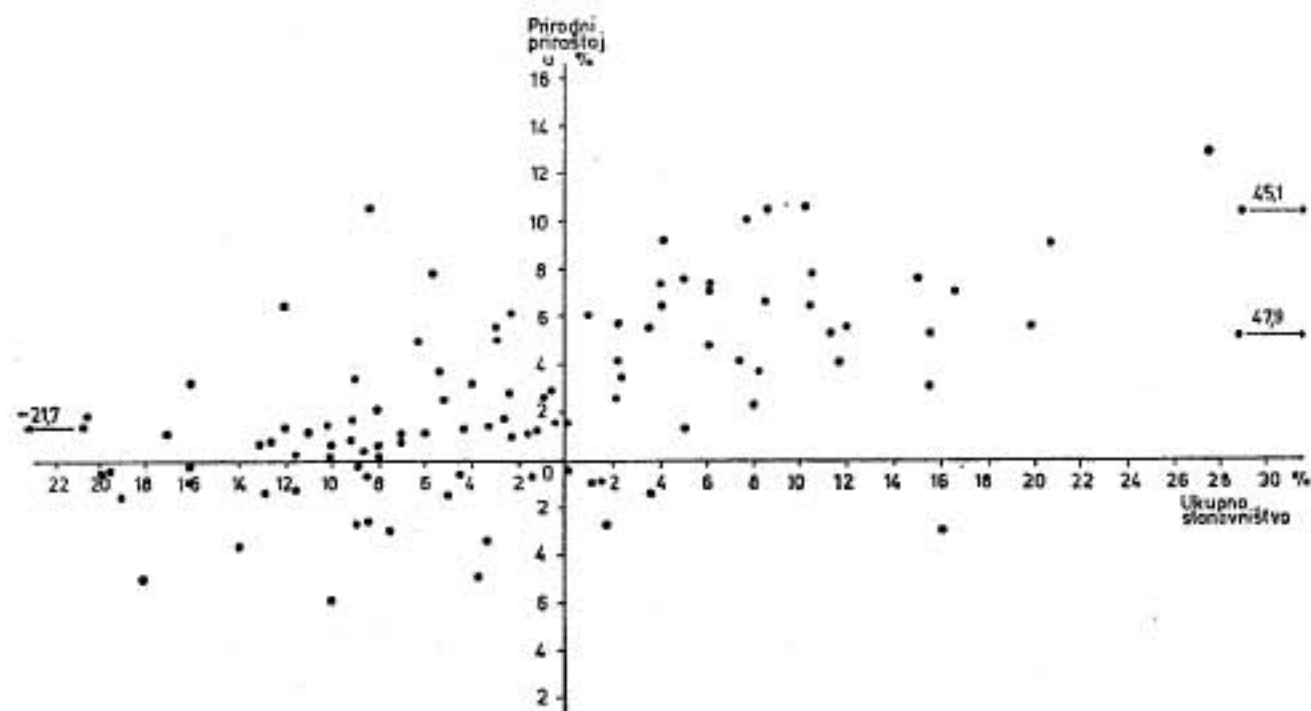
jednicu općina Zagreba) prikriva tu prostornu polarizaciju, snaga urbano-ruralne napetosti može se samo nazrijeti, ne i točno izmjeriti s današnjim raspoloživim statističkim podacima SR Hrvatske. Jer, statistička služba u našoj republici nažalost ne obrađuje i ne objavljuje prirodno kretanje stanovništva gradskih i ostalih naselja, a bez toga ne može biti prostorno diferencijalne i pouzdane analize kada su u pitanju gradska i ostala naselja unutar općine, zajednice općina i same republike. Takvo stanje otežava praćenje ne samo demografskih nego i mnogih drugih osobina i procesa socijalne, gospodarske i s njima povezanih zadaća u svekolikoj diskrepanciji urbanih i ruralnih prostora.

Međutim, unatoč tome pokušali smo aproksimativnim računom doći do pokazatelja što nam ga omogućuje raspoloživa statistika. Rezultat toga je tabela 8. iz koje se vide okvirni pokazatelji koji mogu biti od koristi u analizi populacijsko-geografske i društveno-gospodarske problematike urbanizacije i deruralizacije SR Hrvatske.

Prema rezultatima takve aproksimacije SR Hrvatske, koja pokazuje u međupopisnom intervalu 1971—1981. emigracijsko obilježje s negativnom migracijskom bilansom od oko 32 tisuće stanovnika ili minus 0,7% stanovništva 1971. g., gradska naselja pokazuju izrazito imigracijsko obilježje, tj. ekspanziju imigracijom (tip I₁) s pozitiv-

nom migracijskom bilancom od oko 152 tisuće stanovnika ili 7,5 % njihova stanovništva 1971. g. Nasuprot njima, ostala naselja pokazuju negativ-

nu migracijsku bilancu od oko 184 tisuće stanovnika ili minus 7,6 % njihova stanovništva 1971. g. (tip E₃, tj. izrazitu depopulaciju).

Sl. 12. Dijagram rasipanja promjene ukupnog broja stanovnika i prirodnog priraštaja općine SRH 1971-1981.

Fig. 12. Diagram of dispersion of the changes in the number of inhabitants and in birth rates in the communes of the Socialist Republic of Croatia 1971-1981.

Još indikativniji podatak jeste da je stanovništvo gradskih naselja imalo znatno veću stopu priraštaja od stope prirodnog priraštaja stanovništva ostalih (ruralnih) naselja (8,2 % naprama 1,7 %). Prema tome, prirodno kretanje stanovništva gradskih naselja višestruko je nadmašilo stopu prirodnoga kretanja stanovništva ostalih (ruralnih) naselja. A znamo da je ranije bilo upravo

obrnuto. Selo je, dakle, prestalo biti inkubator i na rubu je biodinamičke reprodukcije. Ishodište koje je hranilo gradsku populacijsku stopu rasta gotovo je presahnulo. O tome, u planerskim dokumentima osobito, valja voditi računa i uočiti realnu osnovicu populacije naših ruralnih područja.

Tab. 8. Promjena broja stanovnika, prirodni priraštaj i migracijska bilanca gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske 1971—1981.

Naselja	Broj stanovnika		Razlika Stan.	%	Prirodni priraštaj	
	1971.	1981.			Stan.	%
Gradska	2 019 655	2 337 622	317 967	16,0	166 010	8,2
Ostala	2 406 566	2 263 847	-142 719	- 6,0	41 314	1,7
	Migracijska bilanca					
		Stan.		Tip	Trend	
Gradska	151 957	7,5		I ₁	Ekspanzija imigracijom	
Ostala	-184 033	-7,6		E ₃	Izrazita depopulacija	

Objašnjenje aproksimacije za gradska i ostala naselja SR Hrvatske 1971—1981. uz tab. 8.

Postoje objavljeni podaci o prirodnom kretanju (rađanju, umiranju i priraštaju) stanovništva svih pa tako i gradskih općina (velikih gradskih naselja) Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka. Poznat je njihov broj stanovnika 1971. i 1981. g., pa prema tome i njihov udio u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske. Na osnovi toga se lako izračunala njihova migracijska bilanca 1971—1981. g. Budući da populacija tih četiriju velikih gradskih naselja sudjeluje u ukupnoj gradskoj populaciji SR Hrvatske s 49 % (1981), primijenjena je njihova stopa prirodnog priraštaja na cijelu populaciju gradskih naselja SRH. Tako je dobio podatak o priraštaju na osnovi prirodnoga kretanja

cjelokupnog stanovništva gradskih i ostalih naselja i izračunata migracijska bilanca. Jasno je, prema tome, da dobiveni rezultati, prikazani u tab. 8., imaju aproksimativnu vrijednost. Unatoč tome, vjerujemo da smo se približili stvarnom stanju i kretanju. Jer stanovništvo ostalih gradskih naselja u Hrvatskoj ne bi smjelo u suštini pokazivati drugačije osobine od stanovništva ovih velikih gradova. Ipak dilema ostaje dok se ne domognemo točnih podataka o gradskim naseljima i ostalim naseljima svake općine za razdoblje 1971—1981. g. Za sada, ovo je, koliko nam je poznato, prvi pokušaj da se pride rješenju tog problema i kvantitativno odredi diferenciranost prirodnoga kretanja stanovništva gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske 1971—1981.

Ovi rezultati, ma koliko da su proizvod aproksimacije, nipošto nisu daleko od točnih pokazatelja i stvarnog stanja. Oni nam otkrivaju proces u kojem su se našle populacije i njihove strukture sela i grada u našoj republici, kojoj je u tom pogledu najbližnja SR Srbija bez SAP (Rančić M., 1982). Ako bismo imali na raspolaganju diverzificiraniju statistiku, jamačno bismo otkrili još drastičnije stanje, osobito u nekim dije-

lovima regija i makroregija SR Hrvatske, od Baranje do Istre i od Hrvatskog zagorja do Dalmacije. Podrobnije istraživanje spomenutog procesa jedan je od prioritarnih zadataka daljnjih demogeografskih, demografskih i društveno-ekonomskih istraživanja, kao i socioloških u funkciji urbanizacije kao dijela općeg istraživanja prostornog uređenja i zaštite životnog prostora zemlje.

S u m m a r y

THEORETICAL FRAME AND EMPIRICAL APPROACH TO DEMOGRAPHIC TRANSITION AND RELATED PROBLEMS IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA 1971—1981

by

Mladen Friganović

The demographic transition in the Socialist Republic of Croatia is more intense than would be expected in view of the attained level of economic development. The causes of this phenomenon are numerous and complex and reflect the specific situation of Croatia within Yugoslavia and in a wider context.

The degree of urbanization of SR Croatia surpasses the Yugoslav average but the rhythm of further change is slower. In the period 1971-1981 the process of population concentration continued in a number of communes (in 27 per cent of the communes where 47 per cent of the population was concentrated on 24 per cent of the Republic's territory), while the territory of exodus was much wider (73 per cent of the communes, where 53 per cent of the Republic's population lived on 76 per cent of its territory). Even within the boundaries of the individual communes there was polarization into exodus and immigration areas.

The population of urban settlements (legal criterion), increased between 1971-1981 by 16 per cent (the rate of increase ranging from 10 per cent in the Association of the Communes of Gospić to 38 per cent in the Association of the Communes of the Metropolitan Area of Zagreb), while the population of the remaining settlements decreased by 6 per cent (the decrease ranging from — 5 per cent as in the Association of the Communes of Rijeka to — 23 per cent as in the Association of the Communes of Gospić). The share of the population of urban settlements in total population of the

Socialist Republic of Croatia grew between 1971-1981 from 45.6 per cent to 50.80 per cent, which — regardless of the (un) — acceptability of this criterion — illustrates the degree of urbanization of this Republic.

Eight out of a total of 10 associations of communes had a negative migration balance in 1971-1981. A positive migration balance was registered only in the associations of the communes of the cities Zagreb and Rijeka. The worst migration balance was registered in the associations of the communes of Gospić (E_3) and of Karlovac (E_4), while the associations of the communes of Bjelovar and of the communes of the Zagreb metropolitan area displayed the worst type of population change (E_4).

It is rather indicative that the population of urban settlements has much higher birth rates (8.2 per cent) than the population of other settlements (1.7 per cent 1971-1981). In the preceding phase of demographic transition we had the opposite situation: rural areas used to register much higher birth rates. Nowadays they are approaching zero reproduction and displaying negative migration balances (— 8%, 1971-1981), which poses demographic, social and economic problems for Croatia. This indicates the need for further research of this process, which is directly influencing urbanization. This research should be part of general studies of the problems related to the development, protection and improvement of the living space in the Socialist Republic of Croatia.

LITERATURA

Wertheimer-Baletić A.: Demografija, Stanovništvo i ekonomski razvitak, II izd., Informator, Zagreb, 1982. Demografska tranzicija kao svjetski proces, Ekonomska revija, let. 33, br. 3-4, Ljubljana, 1982, 271-280.

Marx K.: Kapital I, lat. izdanje, Kultura, 1947., str. 561.

Macura M., Sentić M.: Marksov prilog nauci o stanovništvu. »Stanovništvo«, br. 4, Beograd, 1963.

United Nations: The Determinants and Consequences of Population Trends, Vol. I, New York, 1973.

- Muhsam H. V.: The Demographic Transition, From Wastage to Conservation of Human Life, »Conference of Science in The Service of Life«, Wien, 1979.
- Breznik D.: Dugoročni razvitak stanovništva Jugoslavije i neka poređenja sa svetskim stanovništvom, »Statističar«, god. IV, br. 10, Beograd, 1982.
- Friganović M.: Socijalni aspekt demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, »Revija za sociologiju«, 1-2, Zagreb, 1975.
- Breznik D.: Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, »Stanovništvo«, god. XI-XII, br. 3-4 i 1-2, CDI, Beograd, 1976.
- Macura M.: Kriterijum za razgraničenje gradskog i seoskog stanovništva, »Statistička revija«, 3-4, Beograd, 1954.
- Krašovec S.: Tri sastanka o razgraničenju gradskog stanovništva, »Stanovništvo«, god. XI-XII, br. 3-4 i 1-2, CDI, Beograd, 1976.
- Friganović M.: Neki elementi nesklada između funkcije rada i funkcije stanovanja značajnijih centara SR Hrvatske, »Radovi Instituta za geografiju«, sv. 7, Zagreb, 1968.
- Vresk M.: Osnove urbane geografije, Školska knjiga, II izd., Zagreb, 1980.
- Radovanović M.: Prostorne determinante i faktori demografskog razvitka u SR Srbiji, »Statističar«, god. IV, br. 10, Beograd, 1982.
- Friganović M.: Demografske karakteristike i problemi primorja SR Hrvatske, Glasnik SGD, sv. XI, br. 1, Beograd, 1966.
- Friganović M.: Osnovno obilježje dinamike i strukture stanovništva našeg Jadranskog područja, »Cvijićev zbornik«, SANU, Beograd, 1968.
- Friganović M.: Gravitacijske zone dnevne migracije radne snage u centre SR Hrvatske. Geografski glasnik, XXXII, Zagreb, 1970.
- Friganović M.: Regionalne osobitosti novijega prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske, Geografski glasnik XXXII, Zagreb, 1970.
- Friganović M.: Tipovi kretanja stanovništva i eksodusna područja SR Hrvatske 1961—1971, »Stanovništvo«, 3-4 (1972) i 1-2 (1973), CDI, Beograd.
- Friganović M.: Neke mjere raspršenosti promjene broja stanovnika u općinama i općinskim središtima SR Hrvatske 1948—1971, Spomen zbornik o 30. godišnjici GDH, Zagreb, 1977.
- Friganović M.: Stanovništvo općinskih središta SR Hrvatske 1948—1971, »Geographica slovenica«, Ljubljana, 1977.
- Friganović M.: Promjene u sastavu ekonomski aktivnog stanovništva općinskih središta SR Hrvatske 1948—1981, Geografski glasnik, XLI-XLII, Zagreb, 1980.
- Friganović M.: Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske 1953—1981, Radovi Geografskog zavoda, br. 15-16, Zagreb, 1980-81.
- Friganović M.: Stanovništvo Osijeka i njegova područja, Zbornik »Osijek kao polarizacijsko žarište«, JAZU, Osijek, 1981.
- Rančić M.: Prirodno kretanje stanovništva u naseljima SR Srbije van teritorija SAP, »Statističar«, god. IV, br. 10, Beograd, 1982.
- Oliveira-Roca M.: Politika razmještaja stanovništva — Neka iskustva razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, »Statističar«, god. IV, br. 10, Beograd, 1982.

Tipovi kretanja stanovništva po M. Friganoviću:
Eksodusni tipovi (E)

Oznaka E₁

Osobine: Prirodno kretanje pozitivno. Popisom ustanovljeno kretanje pozitivno. Stopa prirodnog priraštaja veća od stope popisana povećanja.

Trend: Emigracija.

Oznaka E₂

Osobine: Prirodno kretanje pozitivno. Popisom ustanovljeno kretanje negativno. Stopa prirodnog priraštaja veća od stope popisom ustanovljena smanjenja.

Trend: Depopulacija.

Oznaka E₃

Osobine: Prirodno kretanje pozitivno. Popisom ustanovljeno kretanje negativno. Stopa prirodnog priraštaja manja od stope popisom ustanovljena smanjenja.

Trend: Izrazita depopulacija.

Oznaka E₄

Osobine: Prirodno kretanje negativno. Popisom ustanovljeno kretanje negativno. Stopa prirodnog pada manja od stope popisom ustanovljena smanjenja.

Trend: Izumiranje.

Imigracijski tipovi (I)

Oznaka I₁

Osobine: Prirodno kretanje pozitivno. Popisom ustanovljeno kretanje pozitivno. Stopa popisom ustanovljena kretanja (povećanja) veća od stope prirodnog priraštaja.

Trend: Ekspanzija imigracijom.

Oznaka I₂

Osobine: Prirodno kretanje negativno. Popisom ustanovljeno kretanje pozitivno. Stopa popisom ustanovljena povećanja veća od stope prirodnog pada.

Trend: Regeneracija imigracijom.

Oznaka I₃

Osobine: Prirodno kretanje negativno. Popisom ustanovljeno kretanje pozitivno. Stopa popisom ustanovljena povećanja manja od stope prirodnog pada.

Trend: Slaba regeneracija imigracijom.

Oznaka I₄

Osobine: Prirodno kretanje negativno. Popisom ustanovljeno kretanje negativno. Stopa popisom ustanovljena kretanja (smanjenja) manja od stope prirodnog pada.

Trend: Vrlo slaba regeneracija imigracijom.